VIKTOR KRALJ

RATNI DOJMOVI

25162

VIKTOR KRALJ

RATNI DOJMOVI

1923

VLASTITA NAKLADA.

„TIPOGRAFIJA", GRAFIČKI ZAVOD D. D., ZAGREB

Vlast tko ima, taj i pravo ima
Ne pita se kako, već je l' dobro po me.
Ne bih smio znat' brodarstvo što je;
Trgovina, rat i još gusarstvo k tome,
Trojedno i nerazdruživo je.

Goethe.

RAT.

Kadgod se govori o ratu, govori se o njemu kao elementarnoj nesreći, za koju nitko ne može biti odgovoran. Potuži li se tkogod radi bilo kakve štete, koju mu je prouzročio rat da su mu propali novci, imetak, kuća, da mu je poginuo otac, brat, sin, ili da je napokon sam stradao ostavši bez ruke, noge, vida — treba tek da spomene rat kao uzrok nesreći, i svatko će s razumijevanjem mahnuti rukom, kao da je stvar jasna i sama po sebi razumljiva. Upravo je tako ljudima razumljivo, kad se netko ratom neobično naglo obogatio. Jedno i drugo pobuđuje u ljudima znatiželjnost i sumnju, ako se koje god od toga dogodilo u obično normalno vrijeme. Ali rat je kao elemenat, kojemu smo svi podvrženi, pa možemo svi ili da stradamo ili da se okoristimo, već prema prilici i sposobnosti.

Da, rat je kao elemenat, za koji nitko pojedinac ne može biti odgovoran, ni car ni ministri ni general, pa ni sam negda silni samodržac Napoleon. Može li pojedinac pokrenuti čitavu masu, pa bio on još tako dobar psiholog, izvrstan govornik i lu-

kav državnik, ako nema takvih preduvjeta, koji su neophodno potrebni, da se na masu uopće može djelovati? To jest masa treba da imade već sama u sebi sve one sposobnosti i spreme koje se odražavaju u tako zvanom »najvećem« sinu njezinu. I kad masi dosadi jedamput bilo već kakvo poduzeće, to jest kad se izdovoljila i zasitila, onda tu ne pomaže ni najveći um, da je pokrene. Zar je mnogo truda moralo stajati Napoleona, koji je od prirode bio sklon pustolovinama, da predobije za svoja poduzeća ljude živahne prirode, bujne fantazije, poduzetna duha kao što su Francuzi? I to oni Francuzi koji su se u dugim građanskim ratovima odučili bili mirnom porodičnom životu i solidnom radu, kojima je jedan duh, kao što bijaše Napoleonov, tako reći, samo dobro došao, da se uzmognu s njim do skrajnosti naužiti i zasititi pustolovina i od svakog solidnog rada prosta života. A kad im je jedamput taj život dosadio, uskratili su pokornost čovjeku, koji im je tako znao govoriti od srca k srcu, čovjeku, koji bijaše ideal njihov, budući da su u njemu vidjeli potencirane sve svoje vrline. Uskratili su pokornost francuski vojnici Napoleonu nakon silnih nedaća u ruskoj vojni, i sva njegova genijalnost mu nije pomogla. I maćedonski vojnici pobuniše se protiv Aleksandra Velikoga, kad su im konačno bile dosadile njegove pustolovine, a sami su se već bili svega zasitili. Ovo napokon vrijedi i za vojsku, koju veže tek zakletva i disciplina, koja ne vrši zapovijedi iz dubljeg ka-

kova poziva ili oduševljenja, već od straha pred kaznom.

Pojedinac dakle može samo toliko biti odgovoran za rat, koliko je on slučajno prvi. Ali je upravo toliko odgovorna i masa, koja je uoči rata uvijek silno znatiželjna bez obzira, kakav ima biti rat i protiv koga, budući da ona voli novosti i promjene, pogotovo promjene elementarne prirode ne pitajući za posljedice. U početku polaze n. pr. bataljuni s oduševljenjem na vojnu, premda ne znaju ni kamo ni zašto. U početku dolazi znatiželjan svijet gomilama na stanice, da darovima dočeka ranjenike. No doskora nastupi vrijeme zasićenosti i dosade, i svi govore protiv rata, najprije potihu, a kasnije i javno. Dakle masa se u početku nigda ne protivi novotarijama, istom kad ih se zasitila, onda postaje sama najvećim neprijateljem onoga, za što u početku bijaše često tako zauzeta, i nitko je nije više u stanju o protivnom uvjeriti.

Da, postoji ratno duševno raspoloženje, koje se po mnijenju mnogih može probuditi tek s nekoliko novinskih članaka i s jednim proglasom na narod. Ali to ne stoji, jer je nemoguće milijune ljudi htjeti preko noći s nekoliko riječi uvjeriti o potrebi rata. Čovjek je od prirode ratoboran. To je jedan od najvažnjih uvjeta za samoodržanje. I nema religije, koja bi ga bila kadra poništiti. I najokorjeliji nazaren ili menonit ne će se dati poput ovce zaklati od čovjeka, koji je fizički znatno slabiji od njega. Doduše može religija, pogotovu Hristova, u

čovjeku ublažiti to ratno raspoloženje, ali samo tako dugo, dok mu ne zaprijeti ozbiljna opasnost. Ali kad jedamput ova dođe, kad se jednom radi o životu i smrti, onda pada svaka etika pred nesavladivom silom, koja nas sva živa bića veže uz život. Bilo je doduše kadgod ljudi, koji su u svom fanatizmu mogli svladati tu silu, ali to su bila vremena ranoga kršćanstva, vremena još tamnoga horizonta ljudskoga duha, vremena katakombi. Danas je upravo nemoguće i pomisliti, da bi se mogao naći kršćanin, pa bio on i od najpozvanijih, koji bi se dao spaliti u obliku Neronove baklje. Zato se danas nitko i ne protivi ratu, pa bio još tako zauzet za Hristovu etiku, jer zna, što bi ga čekalo. Prirodne su nauke svima otvorile oči, pa i njima, premda to ne će da priznadu, da nam je svima daleko miliji ovaj život od svakog drugog, pa bili mi još tako okorjeli dualiste.

Dakle čovjek je ratoboran od prirode, budući da ga ona sili na samoodržanje, zato bi bilo beskorisno svako nastojanje, gotovo neprirodno, htjeti tu borbenost u čovjeku uništiti. To je nemoguće. Čovjek bijaše oduvijek ratoboran i ostat će, kao što je od vajkada bilo ratova i bit će ih, pogotovu ratova za opstanak, to jest takovih ratova, koje vodimo zato, da popravimo svoje materijalno stanje i da omogućimo napredak i razvoj svome potomstvu.

Takav rat bijaše i veliki svjetski rat, koji se uglavnom vodio između Engleske s jedne i Njemačke s Rusijom s druge strane. Premda to u prvi mah malo čudno zvuči, ali u samoj stvari je ipak tako. Iz toga rata nije smjela ni Njemačka ni Rusija izići kao pobjednica, jer ni jedna ni druga ne bijaše poćudna Engleskoj: Njemačka radi svjetskog tržišta, na kojem je ona sve većma istiskivala Englesku, a Rusija radi azijske politike, u kojoj je izlaz Rusije na Indijski ocean kao i s time spojeno indijsko pitanje zadavalo Engleskoj mnogo briga. Glavna zadaća bijaše oslabiti obje države, i Njemačku i Rusiju. Na koji način, to je sasvim svejedno. Da su drugi manji narodi kod toga vodili ratove osvete ili ratove za oslobođenje, to su tek bile nuzgredne pojave, koje će u buduće biti sve rjeđe, kao što su postali rijetki vjerski ratovi, ili ih je već gotovo i nestalo, barem među evropskim narodima. Međutim i ratom za oslobođenje ide se uglavnom za tim, da se postignu takvi uvjeti, koji nam zajamčuju ne samo slobodni razvoj već i bolje materijalno stanje, koje se uzima kao nužna posljedica prvoga. Budući da će pak množenjem čovječanstva životne prilike postajati sve to teže, koje će iziskivati sve to intenzivniji rad i sve to veću proračunivost, što će opet imati za posljedicu sve to veću osjetljivost živaca i nervoznost, nema nade, da će igda u čovjeku nestati ratobornosti, a s njome i ratova.

Ne može se već iz gornjih razloga reći, da je rat nedostojan čovjka. Nedostojan je samo način ratovanja. Orao imade pandže, bik rogove, lav

šape, i svaki se od njih na svoj način bori, već prema spretnosti i shodnosti. A čovjek, što on imade? Tako reći ništa. Ali mu je priroda dala razum, kojim on može sebi nadomjestiti i pandže i rogove i šape i još mnogo više toga. I upravo radi toga je i način borbe kod čovjeka mnogo kompliciraniji i strašniji. Čovjek se nikoga tako ne boji kao i opet čovjeka. Vidi se to već iz različitih vrsti oružja, kojim se čovjek služi protiv čovjeka. Za najopasnije životinje kao što su lav, tigar, medvjed dostaje mu obična puška s nešto baruta i s olovnim tanetom, ali za borbu protiv čovjeka je stotinama godina izmišljao najrazličitije strojeve, koje je u najnovije doba usavršio do nevjerojatnosti. Tu je puška s najpreciznijom izradbom, koja na kilometar još uvijek vrlo dobro gađa i ubija; tu je nadasve kompliciran aparat tako zvana strojna puška, strah i trepet ratnika, koja može u minuti ispaliti toliko hitaca, koliko ih može ispaliti u isto vrijeme vod od četrdeset momaka, ali s tom razlikom, da meci strojne puške sigurnije i tačnije gađaju od ono četrdeset pušaka; tu su topovi najrazličitijih kalibera sa svojim umjetnički građenim strojevima, šrapnelima, granatama i granatnim šrapnelima, koji bez razlike mogu na udaljenost od nekoliko kilometara gađati s nevjerojatnom tačnošću; tu je mali infanterijski top za kratke distance; tu je metalo za mine, koje su određene za boj iz bliza; tu je čitav izbor ručnih bombi i bombi za pušku; tu su podzemne

mine, koje imadu svrhu, da zapevši o njih nogom sam sebe ubiješ; tu ogromna oklopna kola sa čitavim baterijama topova i strojnih pušaka, tako zvani tankovi; tu otrovni plinovi, tu vatrometni strojevi, da i ne spomenemo sablji, bajuneta, noževa za juriš, samokresa itd. itd. A gdje su oklopne lađe, torpednjače, podmornice i drugo? Tko da ih sve izbroji?! A protiv koga sve to? ... Protiv čovjeka!

I eto ta sredstva, kojima se čovjek služi u borbi protiv svoga bližnjega, nedostojna su čovjeka uopće, a pogotovu one kulture, s kojom se moderni čovjek toliko ponosi. Da, način ratovanja nedostojan je roda ljudskoga. Nedostojan je, jer se čini, kao da svim tim aparatima i instrumentima nastojimo što više uništiti i osakatiti ljudi protivničkog tabora bez obzira na to, da li su toliko i tako strašne žrtve uopće potrebne, da svladamo svoga protivnika. Nedostojan je radi svih onih neizmjernih posljedica, koje nastaju zbog duga i nerazumna iscrpljivanja ljudskih sposobnosti i ljudskog dobra uopće. Nedostojan je takav način ratovanja, što čovjek služeći se s tolikim i tako različitim aparatima napokon i sam postaje nekom vrsti aparata, koji malo misli, a što je još gore, malo osjeća. Nedostojan je, jer takav način ratovanja ne traži više ono otvoreno, pravo junačko istupanje borca, kako ga nalazimo u starim narodnim pjesmama sviju naroda i sviju starih vremena; tu i karakter trpi, jer se sve

radi po mogućnosti varkom i lukavošću. Nadalje je takav način nedostojan čovjeka jer ubija u njemu svaku individualnost, a s njom i svaki ponos. I napokon moderno ratovanje ubija u čovjeku ne samo sve ono, što je dobro, već i sve, što je lijepo; ubija u njemu svaki umjetnički smisao, budući da je i samo po sebi bez ljepote i poezije.

»Ratni dojmovi« imadu svrhu, da prije svega prikažu duševno raspoloženje ratnika, zatim način ratovanja kao i neposredne posljedice njegove. Zato su u ovom djelu prikazani tek takvi momenti iz svjetskog rata na ruskoj fronti, koji mogu najbolje da posluže kao primjeri.

KOD DOBRE NOĆI.

Naša tako zvana »leteća brigada« nalazila se još uvijek u pričuvi kao armijska rezerva. Zvali su je tako zato, jer je u zadnja tri mjeseca, ožujak, travanj i svibanj ratne godine 1916. bila tako reći obletjela čitavu frontu od Bučača do Černovica. Na sreću nije ulazila u borbu, iako bijaše za tu svrhu određena, jer bi većinom s korskim rezervama ispravili koje opasno mjesto (Zaleščiki, Toporovac) prije, nego bi mi stigli onamo. Međutim imade poslovica, koja se na nama do zadnjega slova obistinila: Vrč tako dugo ide na bunar, dok se ne razbije.

Lijepo li nam bijaše u pričuvi! Dobro su nas hranili i pojili, upravo kao i onoga, koji je osuđen na smrt, hraneći ga do mile volje i pojeći dan dva prije izvršenja kazne. Jedino su nam nepoćudne bile vježbe, koje su imale našu već godinama stečenu ratnu vještinu potpuno dotjerati i usavršiti. Ali što znači ovakva ratna igra, kad ju isporediš s pravom ozbiljnom ratnom borbom?! Zato su se iza fronte upriličavale vježbe, na kojima se oštro pucalo, da se oni, koji istom dođoše na frontu, pri-

uče na zviždanje i eksploziju. Dakako da ovakve vježbe rijekto prolažahu bez žrtava, i to posve ozbiljnih. Tako je na primjer mladi časnik J. jedne osječke pukovnije izgubio prigodom ovakve vježbe nogu, što jadnik zaboraviti nikad nije mogao tužeći se: »Da sam je barem u bici izgubio, kad je već tako moralo biti...!« Međutim su takve vježbe pružale sasvim lijep užitak onoj gospodi, koja nijesu imala »prilike«, da sudjeluju u pravim pravcatim bojevima.

Sva ta gospoda od divizijskih, korskih i sličnih zapovjedništava bila su kod satnije omražena, tako te ih obično nazivasmo »etapnim gnjavatorima«, dok se mnogo pjevala pjesma rugalica prema jednom njemačkom napjevu:

»Dođi na moj izvidnički postav, u moj raj,
Tu da motriš kano u snu neviđeni kraj!
Da vidiš, gdje se silna mnoštva kolju,
I sanjaš o Terezijinom ord'nu
I kao junak viče: Naprijed!
— — — u telefon —.«

Jedva će biti još inštitucije, u kojoj bi bilo više besvijesne discipline, nego što je ima kod vojske, pogotovu vojske, u kojoj vlada apsolutistički duh i slijepa pokornost. I upravo toj slijepoj pokornosti, koja ne dolazi ni od uvjerenja ni od odanosti, već od pukog straha, treba u najviše slučajeva zahvaliti uspjeh u vojnim pothvatima. I patriotizam kao i ratno oduševljenje, koje od tog patriotizma dolazi, može tu i tamo nešto da znači, pogotovu

na takvim mjestima, koja se nalaze izvan dohvata topovskog zrna, ali tamo, gdje se radi o biti i ne biti, o životu i smrti, tamo patriotizam i ratno oduševljenje upravo isčezavaju pred disciplinom, tom majkom svakog poretka.

Svakako treba razlikovati disciplinu, koja proizlazi iz potpunog shvaćanja, od one, koja se osniva na slijepoj pokornosti. Disciplina, koja proizlazi iz potpunog shvaćanja, jedina je dostojna čovjeka, jer ona jedina doista zbližava i veže ljude između sebe, dok disciplina sazdana na slijepoj pokornosti ljude u duševnom smislu otuđuje i odbija vežući ih tek fiziološki za neku čisto materijalističku svrhu kao one radnike, koji jedan drugomu dodaju crijep i ciglu ne vodeći računa o svrsi njihovoj. I takva je disciplina upravo tako nedostojna čovjeka — ako se uopće može u prirodi nedostojno lučiti od dostojnoga — kao što je nedostojno prema ljudskom shvaćanju ubijati. I baš ta za čovjeka nedostojna disciplina bezuvjetno je potrebna tamo, gdje nema mjesta onom ljudskom shvaćanju, koje je jedino dostojno kulturna čovjeka, naime u ratu. Budući pak da je čovjek upravo tako podvržen prirodnim zakonima kao i svako drugo biće, jasno je, da je i njegov život uvjetovan borbom kao i život drugih bića, koje nazivamo životinjama. Zec se hrani travom, zečevinom vuk, a vuka progoni čovjek. A tko može progoniti čovjeka, koji osim fizičkih sposobnosti posjeduje još i duševne? Tko drugi već njemu ravni čovjek! Čovjek se doduše

ne hrani čovjekom, on se već odavno emancipirao od kanibalstva, ali se on zato koristi tečevinama drugih otimljući im žitorodna polja, bogate rudnike, i drugo, sileći ih, da za njega rade time, što im nameće danak itd. I kadgod bi se slabiji usprotivili jačima, ovi bi ih tako dugo bili i ubijali, dok se ne bi pokorili. Pa budući da nema više takvih vukova, kojih bi se čovjek morao bojati, morao je čovjek postati čovjeku vuk, kako su to već Rimljani govorili. Prema tome je zališno svako moralizovanje u tom smislu, budući da ni priroda ne poznaje morala: a maksima, koju su najveći osnivači religijâ postavljali kao temelj svojim naukama: »Ne čini drugome ono, što ne ćeš, da drugi tebi čini!«, tek je kap u silnom moru misli i čuvstava, koji razapinju čovječju dušu. To jest čovjek je rob tih misli i čuvstava, a nipošto ne slobodno biće, koje svojom vlastitom voljom odlučuje. Zato nemožemo punim pravom ustvrditi, da je disciplina sazdana na slijepoj pokornosti zato nedostojna čovjeka, jer mu je neshvatljiva (kad na primjer mora žrtvovati svoj život, ili kad mora ubiti nekoga, koji mu nikad ništa na žao učinio nije), a nipošto ne zato, jer ne dolazi od njegove slobodne volje, koja je tek prividne naravi. Poznato je, da su osnivači crvene armije u sovjetskoj Rusiji morali odustati od discipline na temelju potpunog shvaćanja i vratiti se k disciplini slijepe pokornosti. Tako je od vajkada bilo, tako će i ostati, jer kad bi vojnici razumno htjeli postupati u ratu, rijetko bi kada žrtvovali

svoj život, a još manje bi ubijali ljude, koji im nijesu ništa zla učinili. Kaže se, da je Fridrik veliki znao govoriti pred svojim generalima: »Kad bi moji vojnici stali misliti, svi bi se vratili kućama svojim«. Zato je smiješno, kad netko tvrdi, da se vojnici s oduševljenjem bore za ovu ili onu ideju. Oni se bore, jer se moraju boriti, jer im prijeti kazna, ako bi uskratili pokornost.

I u nas vladaše disciplina slijepe pokornosti. Tu se nikad nije pitalo »zašto?«, ili predlagalo, ili tvrdilo, da je nešto bolje ili gore, a još manje dokazivalo, već se slijepo pokoravalo. Najstariji bio je vazda najpametniji. A to je bilo za nas mlađe dobro, jer nijesmo trebali preuzimati nikakve odgovornosti.

Vrijeme nam prolažaše u pričuvi vrlo brzo. Nedjeljom dobivasmo odsustvo za Černovice, taj bukovinski Betlehem. Grad taj leži naime povisoko na obroncima Karpata, pa kad ga gledaš od Sadagore, osobito noću, kad je bezbroj prozora rasvijetljeno redajući se većma u visinu već u duljinu, nehotice se sjetiš štalice s malim Betlehemom pod božićnim drvcem. Voljeli smo mi taj naš Betlehem, kojega stanovnici bijahu dobrim dijelom njemačke narodnosti. Voljeli smo ga već radi njegove čistoće, koja je još uvijek tamo vladala, iako je rat već dvije godine trajao, a voljeli smo ga i zato, što smo mogli tu i tamo posjetiti koju kavanu, čitati novine, vidjeti građanskog svijeta i pozabaviti se uz čašu vina u kojoj gostonici. Dakako od satnije mogao je

tek neznatan broj ići onamo, no svaki onaj, koji bi dobio propusnicu, poveo bi sa sobom puna kola drugova. A to se obzirom na žandarmeriju, koja je stajala na razorenom željeznom mostu preko Pruta, uvijek moglo mirne duše poduzimati, jer je za čitava jedna kola dostajala i jedna propusnica. Vraćalo se dakako protupropisno noću, i to u najboljem raspoloženju, bio časnik bio momak.

No i ovi lijepi dani, što smo ih provodili u pričuvi, prođoše upravo neopazice. Već koncem mjeseca svibnja opažalo se neko neobično živo gibanje iza ruske fronte. Djelatnost aeroplana pojačala se, i s naše i ruske strane. Ruski nas aeroplani često posjećivahu bacajuzći na nas bombe. Učestahu zračne bitke. S različitih dijelova fronte dolažahu sve to češće sve to ozbiljnije vijesti, koje se uglavnom podudarahu, naime da Rusi koncentriraju svoje sile između Dobre Noći i Okna, to jest sjeverno od Černovica. Naša brigada, koja se nalazila u Sadagori, dobi zapovijed, da se smjesti u Černavki, sjeverno od Sadagore, tako da bude i u blizini Dobre Noći kao i Toporovca, gdje se također opažalo gibanje ruskih četa. Na cesti između Sadagore odnosno Černovica i Dobre Noći postajaše sve živahnije. Teška trenska kola s različitim sadržajem (sijeno, brašno, cipele, odijela, puške, marodi) sprečavahu svaki privatni saobraćaj. Topovi malih i velikih kalibera putovahu sad ovamo sad onamo, već prema vijestima, koje dolažahu s fronte.

Zračna željeznica na uže, koja je išla uzduž ceste i spajala stanicu od Sadagore s Dobrom Noći, radila je punom parom vozeći dan i noć topovsku i puščanu municiju. Konjanici glasonoše jašili bi sad u većim sad u manjim hrpama, i to obično upropanj donoseći i odnoseći sad vijesti sad zapovijedi. Pješadijska momčad bila je zaposlena kopanjem postava, tako zvane druge linije, dok je treća već od prije bila gotova. Časnici, ponajviše satnijski i bataljunski zapovjednici obilažahu glavne strategičke tačke u prvoj liniji, da znadu, kako se može s pojačanjima najsigurnije stići onamo. Tu i tamo u sjeni krošnatih hrastova mogao si vidjeti časnika, gdje čita i tumači momcima ponajvažnije članke iz ratnog zakonika. A oni, momci, slušahu polijegavši oko svoga vođe jedni pušeći, drugi drijemajući, treći baveći se čim god već bilo (zavezujući cipelu, griskajući s drveta otkinutu grančicu, tražeći štogod među svojim papirićima itd.). Očito nije nikoga zanimalo ono, što je u to vrijeme, kad Rusi spremahu navalu, bilo tako važno: paragrafi iz ratnog zakonika. Ti paragrafi bijahu naime svakom dobro poznati, jer ih je gotovo svaki tjedan po jedamput slušao. Svaki od tih rastrešenih slušatelja s dosadom na licu tačno bijaše upućen, što će se s njim zbiti, ako prebjegne k neprijatelju, ako se sakrije gdjegod iza fronte, ako bi nagovarao druge, da što slično učine itd. . . . On je tačno znao, da za sve te i slične prestupke postoje samo dvije kazne: ili smrt na vje-

šalima ili strijeljanjem. A to doista nije moglo biti interesantno, hoće li tkogod u ovom slučaju dobiti uže oko vrata ili će u onom slučaju dobiti tane kroz glavu.

Potiho se govorilo, da nema dosta ni pričuva ni topništva. Uzrok tome bijaše taj, što je u isto vrijeme, dok su Rusi s jedne strane spremali pod Brusilovim ofenzivu protiv Austrije, s druge strane Austrija spremala pod Karlom ofenzivu protiv Italije. Premda je Austriji sa sjeverne strane prijetila opasnost, opet je najviše vojno zapovjedništvo odlučilo na talijanskoj fronti provesti ofenzivu velikog stila. Svrha toj ofenzivi, koja bijaše s takvom pomnjom pripravljena, da je uspjeh bio nesumnjivo siguran, bila je očito ta, da pobjedom nad Talijanima Karlo postane popularan. I tako se taštini jednoga čovjeka žrtvovalo sto i više tisuća ljudskih života. Nijesu naime bili veliki gubici samo na talijanskoj fronti, gdje se ofenzivno postupalo, već su oni bili vrlo osjetljivi i na ruskoj fronti, budući da kod boljeg topništva i jačih pričuva ne bi nikad došlo do onakih teških poraza, od kojih je onaj kod Okna i Dobre Noći silne žrtve progutao.

Ovakova bijaše poprilici situacija početkom mjeseca lipnja godine 1916. — Četvrti dan istoga mjeseca sjeđasmo kao obično iza ručka u sjenatom šljiviku šaleći se i razgovarajući o svemu i svačemu, kad odjedamput zatutnji nešto u smjeru Dobre Noći. U prvi nam se čas pričinilo, kao da grmi, no kad je tutnjava sve to većma rasla sjećajući na štro-

pot, koji nastaje, kad sipaš orahe na veliki mjedeni pladanj — ta grmljavina nije uvijek jednaka, već prema terenu, gdje se bitka zbiva — znali smo, da su Rusi otvorili topovsku, tako zvanu bubnjarsku vatru. Ta dakle bubnjarska vatra, u kojoj je sudjelovalo najmanje stotinu topova, a koja ti i na udaljenost od deset do dvanaest kilometara — tako po prilici bijaše Dobra Noć od nas udaljena — tjera strah u kosti, trajaše gotovo čitavo popodne, samo što je nakon jednog sata početnog žestokog pucanja bila ponešto jenjala.

Nestade šale i razgovora. Svi se gotovo bez riječi raziđosmo žureći se u svoja skrovišta da spremimo i uredimo svoje stvari, budući da je svaki čas mogla doći zapovijed odlaska za Dobru Noć. Međutim zapovijed odlaska toga dana nije došla, istom sjutradan bi strogo naloženo, da se nitko ne smije ni koraka udaljiti o dsvoga obitavališta. Cijelo dopodne bili su zaposleni i časnici i podčasnici izmienjujući kod svojih momaka stara i trošna odijela s novima, dijeleći municiju i ručne granate, popunjujući propisani broj konzervi, sastavljajući liste po vodovima, gdje to još nije bilo uređeno itd.

Topovska je vatra još uvijek tutnjila, sad jače sad slabije. K toj tutnjavi bijaše se već od prošle večeri pridružila puščana vatra, koja ni časka nije mirovala razliježući se i šumeći poput nesuvislih i bezredniih valova, koji dolažahu sad iz ovoga sad iz onoga smjera. Naša posestrima šestnaesta pukovnija, s kojom je naša »pedesetitreća« sačinjavala »le-

teću brigadu«, nalazila se već od prošlog dana tamo, kamo smo i mi još istoga dana morali ići.

Sve je bilo spremno. Momčad bila je upravo kod ručka, kadno se pojavi konjanik od pukovnijskog zapovjedništva sa zapovijeđu, da se sve satnije imadu s mjesta skupiti na cesti sjeverno od Černavke sa smjerom Dobra Noć. — »Na noge!« — čuo se nešto nesigurni, možda uzbuđeni glas komandanta. Nasta vreva i žurba, ali bez razgovora, što je bilo neobično. — »Brže!« — opet će isti glas. I doista za nekoliko časaka stajaše satnija od neko stotinu i pedeset ljudi u redovima kao jedan momak. — »Marš!« — opet će isti glas, ali sada već sigurno i odrješito kao obično. Prva se uzbuđenost bila stišala.

Pola sata iza toga stupala je čitava pukovnija širokom bijelom cestom prema Dobroj Noći dižući silnu prašinu, koja se slijegala lijevo i desno od ceste po izgaženoj i uveloj travi. Poput ogromne gusjenice lijeno i pospano gmizaše kolona od neko dvije tisuće ljudi, kao da je nipošto ne zanima, što se oko nje zbiva, kao da joj nije stalo, hoće li je tko pregaziti i smrskati ili će naletjeti na nju kakva ptica te je progutati; ona gmiže dalje — lijeno i pospano. Dvije tisuće ljudi! Dvije tisuće tako zvanih individua, koji u toj masi tek toliko igrahu svoju individualnu ulogu, koliko i noge, koje imadu zadaću, da nose i samo nose, i to besvijesno onamo, kamo glava hoće, često stenjući pod teškim bremenom njima neshvatljivih misli i ideja. A za njima

se ori silan glas, koji samo pojedinac čuje, nigda čitava masa: »Svatko, tko ili pobjegne ... ili ..., bit će strijeljan ili vješan!« — Dvije tisuće glava! Ali samo jedna misao: »Što će biti?«

Putem susretasmo kola natovarena raznim živežem, ponajviše brašnom, šećerom, kavom i konzervama. Na upit, kamo idu ta kola, ili otkuda dolaze, dobivasmo stalne odgovore kao: »Rusi probiše frontu« ili »Rusi zauzeše Dobru Noć« ili »Naši uzmiču«. Svi ti odgovori davahu nam naslućivati, da nešto nije bilo dobro tamo, kamo mi iđasmo, i opet ona pomisao: »Što će biti?« — Kola učestahu sve većma, dok se napokon ne sjediniše u jednu neprekinutu povorku, radi koje moradosmo sasvim sići sa ceste i marširati grabama lijevo i desno od nje. U povorci pojavila bi se tu i tamo kola s ranjenicima. Mnogi od lako ranjenih iđahu pješke, jedni zamotane glave, drugi povezane ruke. Tu i tamo do ceste sjeđaše ili ležaše po koji iznemogli upirući svoj tupi pogled u prolaznike. Sve naši zemljaci od šestnaeste pukovnije, koja se već cijeli dan i cijelu noć nalazila u boju. Već blizu zavoja u veliku gustu šumu, iza koje je bjesnila bitka, nastao je bio na cesti potpuni zastoj povorke, koja većma sjećaše na seobu naroda već na uzmak opskrbnog trena. Čitavo stado rogate marve, po kojoj nemilo mlaćahu debelim štapovima dva vojnika mesara htijući je rastjerati i sa ceste ukloniti, bilo se skupilo u jednu hrpu, koja se neprestano okretala oko svoga središta. I što su ona dva mesara jače tukli

poplašenu i smućenu stoku, koja nije znala kuda će, to brže trčahu volovi i krave jedno za drugim vrteći se neprestano na jednom mjestu oko sebe. Napokon navališe na tu hrpu i drugi vojnici. Nastade silna graja i nemilosrdno lupanje kundacima po jadnim životinjama, koje se konačno kao pomamne dadoše u bijeg te ih nestade u šumi. Prizor taj bio je više smiješan nego tragičan, pa ipak nije nikome bio smijeh ni na kraj pameti. Dakako da je tim metežem naša pješadijska kolona bila raskinuta, tako te su posljednje dvije satnije, od kojih je bila naša predzadnja, stigle četvrt sata kasnije na mjesto određenja od ostalih, što je izazvalo čitavu buru pogrda i psovki, kojima nas je bezrazložno počastio bataljunski zapovjednik, čovjek inače dobar ali nervozan. U svojoj uzrujanosti, koja je zapravo dolazila od toga, jer nas je tek nekoliko stotina koraka dijelilo od bitke, koja je bjesnila na rubu šume, izda ovu dispoziciju: »Rusi su jučer zarobili dvije madžarske pukovnije. Time je nastao prodor od neko tri tisuće koraka. Silne mase neprijateljske provališe kroz taj otvor te se ukopaše u više linija upravo pred selom Dobra Noć, tako te prijete obim našim krilima, koja bez spoja tako reći u zraku vise, da ih sasvim ocijepe i tako našu frontu raskinu. Velika je stoga opasnost, budući da Rusima kod naših slabih pričuva ne će biti teško, da čitavo desno krilo naše armije do Černovica zarobe. Šestnaesta je pukovnija potisnula prvu njihovu liniju iz Dobre Noći i razvila rojnu prugu spojivši lijevo svoje krilo

s onim osamljenim desnim četrdeset i druge divizije. Preostaje dakle još otvor od neko osam stotina koraka, koji treba naš bataljun da zaposjedne. Peta satnija imade smjesta otići do ruba šume, da odanle ispita teren, kojim će sutra napredovati naš bataljun . . .«

Sunca je već odavno bilo nestalo za Karpatima. Spuštala se noć, ali ne obična tamna noć, u kojoj još uvijek možeš razabirati sjenu predmeta na dva tri koraka, već to bijaše neprobojna tmina, koja nastaje samo u gustoj lisnatoj šumi oko ponoći, kad mjeseca nema na nebu. Naša satnija dobi zapovijed, da pođe za petom, koja se već nalazila na rubu šume. Tko da razbudi momčad, koja je umorna od dnevnog napora tvrdo spavala? Gotovo trećina ljudi ostala je spavajući rastepena po šumi. Nakon kratkog napornog puta provlačeći se kroz gustu šikaru stigosmo oko ponoći na rub šume, gdje se priključismo petoj satniji. Između nas i Rusa nije bilo nikoga . . . Bili smo na domaku.

Ovdje odlučismo još za noći napredovati, budući da smo morali nekih šest stotina koraka proslijediti, da se uzmognemo spojiti s desnim krilom naše posestrime »šesnaeste«. Poučivši momčad, kako se ima vladati, da nepotrebnim žamorom ne svratimo na sebe pozornost Rusa, pođosmo... Ali kako će trista ljudi stupati da se ne bi čuo žamor, da ne zaštropoće bilo kakav predmet: bajuneta zapevši o torbu, ova opet lupkajući o bedro, cipela udarivši o što kruto, a povrh svega vječni galamdžija nezasitni

kotlić, koji te na svakom koraku potsjeća, da još večerao nijesi?! To je prosto nemoguće uz najbolju volju.

Oni, koji bijahu još za dana stigli ovamo, preuzeše vodstvo, i mi se stadosmo spuštati niz neko brdo, čijih obrisa nijesmo mogli razabrati. Bilo je još uvijek tamno, premda ne više tako kao u šumi. Odjednom zasja oštro bijelo svijetlo, koje sipaše oko sebe raketa, puštena uz mukli prasak iz ruskoga jarka. Svi se kao na zapovijed instinktivno sagnusmo i legosmo u visoku rosnu travu. Raketa ne bijaše još dogorjela, kadno se oglasi nekoliko pušaka. Opet zasja raketa ... jedna, pa druga, pa treća ... Puščanoj vatri pridruži se i strojna puška. Očito nas bijahu opazile poljske straže. Pužući četveronoške spuštasmo se niz brdo osvijetljeni raketama i praćeni vatrom iz pušaka. Napokon se nađosmo u jednom vrlo širokom i dubokom jarku, čijim dnom tecijaše potok. Tu smo bili sigurni od taneta, koja još uvijek poput pčela zujahu nad našim glavama. Imali smo dva ili tri lako ranjena.

Počelo je svitati, upravo kad smo našli spoj s desnim krilom šestnaeste pukovnije. Zaposjedosmo onaj prirodni jarak, u koji se bijasmo spustili, i čekasmo ... Crvenozlatni oblačići, koji se međutim pojaviše nad beskrajnom ravnicom ruskom, navješćivahu skori izlaz sunca. Još časak dva i ono doista osvane u potpunom rumenilu te obasja krvavim svojim zrakama čitavi dražesni kraj — kraj, koji je tašti čovjek u svom bjesnilu pretvorio u pakao.

Da, on, tašti čovjek, pretvorio je taj u potpunom smislu riječi zemaljski raj s njegovim miroljubivim žiteljima, koji prognani iz svoje domaje tumarahu po tuđem svijetu bez kuće i kućišta gladni i poderani, u pravi pravcati pakao. Pretvorio ga u pakao, da prkosi svemu, što je dobro: i Bogu i njegovu raju i suncu i životu i zdravlju i sreći; ali i svemu, što je zlo: i tami i smrti i bolesti i nevolji, pa i samome vragu i njegovu paklu. Svemu on prkosi, sve hoće da uništi, i dobro i zlo, svojim vlastitim paklom. I eto dražesni taj kraj obasjan krvavim suncem osvanu pred našim očima opustošen i razoren sjećajući nas svojom tužnom slikom poput sablasti sreće i blagostanja iz davnih već i zaboravljenih vremena.

Istom sada mogosmo se snaći, jer u tami bili smo sebi tek toliko svijesni, da se nalazimo na podnožju ovećeg brda, koje se lagano spuštalo od svoga vrhunca. Jarak, u kojem smo se nalazili, sjećaše na veliku pukotinu u zemlji, kojima Galicija vrlo obiluje. Pred nama ogromna ruska ravnica, na obzorju koje se vidjelo Okno sa stanicom. Oranice pred našim jarkom, na kojima se zelenjela bujna pšenica, bile su isprekidane ruskim rovovima. Iza nas nalazio se položit pašnjak u širinu od kojih šest stotina koraka, a omeđivaše ga s gornje strane mlada šuma, koja se protezala uzduž čitavog brda. Na lijevu našu ruku gledajući prema Rusima ležalo je dijelom na podnožju našega brda dijelom u dolini seoce Dobra Noć, gotovo sa-

svim razoreno i opustjelo. Naše promatranje i snalaženje trajaše tako dugo, dok se nije sasvim razdanilo, a kad je sunce ogranulo, moradosmo poskakati u jarak, jer su Rusi već zarana otvorili vatru.

Naš je protivnik bio vrlo dobro upucan. A morao je biti i tačno upućen o našem dolasku i gdje se nalazimo, jer je neprestano sipao granate uzduž našega jarka, od kojih je po gdjekoja kresnula u sam jarak, gdje bi uz užasnu detonaciju izdubla rupu od nekoliko koraka širine i najmanje metar dubljine, što je jasno govorilo, da Rusi pucaju iz topova većega kalibra, a po silnoj detonaciji znali smo, da su granate punjene ekrazitom. Vatra se bila malo stišala, sigurno su ruski topnici bili kod zajutarka... Odjednom se netko sruši lupivši svom silom o tvrdo tlo. Kroz stisnuta usta čulo se muklo stenjanje, koje odavaše tešku bol. U prvi mah nijesmo primijetili, kamo bijaše ranjen. — U glavu! — oglasi se netko. I doista, na zatiljku opazismo veliku krvavu rupu, iz koje provirivaše nešto bijelo krvlju poprskano, dok je sprijeda na čelu bila mala rupica, u koju bi jedva olovka pristala. Naš dobri vodnik Sinković bio je ranjen eksplozivnom municijom. — Žena i petero djece... — čuo se nečiji glas. O povezivanju rane nije bilo ni govora, jer rupa, koju je izbilo eksplozivno tane, bila je tako velika, da ni nekoliko zavoja ne bi bilo doteklo, a kamo li jedan, što ga svaki momak za prvu pomoć nosi uza se. I onda

je bila svaka pomoć suvišna. Smrt je već nastupala. Jedini vanjski znak još kratka života bilo je grčevito stiskanje krvavih prstiju. Napokon i to prestade... Čovjek bijaše mrtav. Prvi mrtvac...

Oko devet sati stigne od brigadira zapovijed, da čitava šesnaesta pukovnija imade napredovati, a k njoj da se imadu priključiti i naše dvije satnije. U to nastade zaglušna pucnjava, tisućama zviždahu taneta iznad naših glava. U prvi čas mišljasmo, da Rusi spremaju navalu, no toposvka vatra, koja se bila također koncentrirala sipajući šrapnele i granate po onom pašnjaku, koji se nalazio iza naših leđa, upozori nas, da se na rubu šume razvija rojna pruga naših pričuva. I doista ne potraja dugo, kad se od šume stade micati rojna pruga, koja se spuštala niz brdo, dakle onim istim pašnjakom, kojim smo i mi jutros išli. Mi smo mogli iz našeg jarka prilično sigurno promatrati, jer za nas se u taj čas nije nitko od Rusa brinuo. Vatra se pojačala, nastade paklena tutnjava i lomljava. Iz početka iđahu naši polagano sagnuvši se s puškom u desnoj ruci. Ali kad stigoše po prilici na sredinu pašnjaka, gdje je vatra bila najžešća, udariše trkom, da što prije stignu na naš jarak, gdje ih čekaše spas, kako oni sebi očito uobražavahu. Ruska vatra bijaše upravo zatorna, ljudstvo padaše gomilice, tu i tamo bi se po dvojica po trojica odjedamput srušila u travu, da se više ne dignu. Što god je moglo podvostručiti trk. Još malo... i evo ih kod nas u jarku.

Na našim licima mogao si čitati zaprepaštenje, kao da smo se svi okamenili gledajući taj strašni prizor razaranja i uništavanja ljudskih života, nad kojima drhtahu srca naša kao nad životima braće, prave rođene braće htijući im iz sveg glasa doviknuti: »Brže... ovamo k nama... spasite se!« Napokon uspije po prilici trećini od njih, da poput gonjene divlje zvjeradi poskaču u naš jarak. Zasad su bili — spašeni.

Čudnovato li djeluje strah od smrti na čovjeka. Taj najveći gotovo apsolutni strah radi gubitka života čini vrlo različite dojmove na pojedinca. Učinci, koje si mogao promatrati kod tih ljudi, bili su tako različiti, te nitko ne bi mogao vjerovati, da su dolazili svi bez razlike od istog uzroka — od straha, silnoga straha. Jedni bijahu rumeni, neprirodno rumeni, drugi naprotiv blijedi, upravo bez kapi krvi u licu; neki se vladahu mirno, kao da se nije ništa dogodilo, pušeći cigaretu, neki trčahu ovamo onamo po jarku živahno gestikulirajući; jedni nakriviše lice kao da će zaplakati, drugi opet, među kojima se osobito jedan isticaše, smijahu se tako neprirodnim smijehom, te ti se činilo, kao da su šenuli pameću. Ali svi bez riječi.

I sada je nastupio čas, kad smo svi trebali zajedno s nadošlim pričuvama proslijediti napredovanje i jurišati prvu rusku liniju. Mi se spremismo. Strojne puške imale su nas podupirati u našem pothvatu. Sve bijaše dogovoreno i utanačeno. Na dani znak skoče prvi vodovi iz jarka. No nijesu napredovali ni dvadeset koraka, kad se saspe na njih vatra iz tisuću cijevi. Gubici su bili ogromni. O napredovanju nije bilo ni govora, budući da je teren između nas i ruskog prvog jarka bio tako ravan i gladak, da se ni zec ne bi bio mogao sakriti a kamoli čovjek. Ne pitajući ni brigadira ni pukovnijskog zapovjednika za savjet, koji sa svojih mjesta nijesu mogli pratiti naše djelovanje, jer su bili s one strane brda, prekinusmo naređenu ofenzivu. A mogli smo to tim laglje učiniti, jer nijesmo imali telefonske veze. Čitav dan dopiraše do nas zapomaganje ranjenika, koji ostadoše pred jarkom ležati, ali im nijesmo mogli uz najbolju volju pomoći. Istom kad se spustila noć, pokupismo ih i otpremismo natrag.

Vrijeme je prolazilo nadasve sporo; jedan dan — jedan vijek. Vječno jedno isto: jutro jednako podnevu, podne večeru, nedjelja ponedjeljku, a i noći se nijesu mnogo razlikovale od dana, jer su Rusi neprestano uznemirivali minama, koje su svojim eksplozijama noću većma uzrujavale živce nego danju ekrazitne granate. Svi se dani i sve noći stopiše tako reći u jedan užasni beskrajni dan. O spavanju ili počinku nije bilo ni govora. San bi nas najjače hvatao prije zore. Tad bi se gdjegod stisnuo poput umorne divljači, koju je lovac čitav dan vijao, da na brzu ruku prodrijemaš sat dva, dok miruju topovi. U to je vrijeme naime bilo obično najmirnije.

Bitka trajaše već peti dan. Posljednje pričuve bijahu već odavna uvrštene u prednje linije. Svaka dva sata morali su se brigadiru javljati gubici i tačna statistika još žive i zdrave momčadi, da po tome može prosuditi snagu vojske, to jest kako dugo će se moći još držati. O navali s naše strane uopće se više nije moglo ni misliti, jer osim potpunog nedostatka u pričuvama počela se osjećati i nestašica topovske municije, tako te zadnja dva dana bitke naše topništvo nije nikako ni strijeljalo. Pa kad smo zamolili brigadno zapovjedništvo, da nas podupre topničkom vatrom, dobismo po prilici ovaj odgovor: »Ne može biti! Municije imade tek toliko da u slučaju uzmaka uzmognemo zatvoriti put Rusima kroz selo. Uostalom imate pušaka i bajuneta ... branite se!« Čini se, da je i brigadiru bilo dosadilo vojevanje i s njim skopčana odgovornost ... Odgovornost bez sredstava.

Noć, koja je slijedila iza petog dana, bila je vrlo burna, ta posljednja noć. Osvanuo šesti i posljednji dan bitke. Rusi bijahu preko noći iskopali nove jarke, koji su jedva dvjesta koraka bili udaljeni od naših. Žičnih zapreka nijesu imali, što je značilo, da namjeravaju doskora poduzeti navalu na našu poziciju. Nova situacija bi s mjesta javljena brigadiru. Pred našim rovovima bilo je upravo taj posljednji dan prilično mirno, očito zato, jer je s ruske strane sve već bilo spremno za konačni udar. No zato je na našoj lijevoj strani kod četrdeset i druge divizije bjesnio boj. Oko podneva postiže

bubnjarska vatra svoj vrhunac. Budući da je naš jarak stajao ponešto više, mogli smo razvoj bitke koja se u taj čas odigravaše upravo pred Oknom prilično dobro pratiti. U to dođe zapovijed uzmaka. Četrdeset i druga divizija nije se mogla održati. I doista gotovo u isto vrijeme opazismo u smjeru Okna vrlo rijetku i vrlo dugu rojnu prugu, kako uzmiče. Ni mi nijesmo imali ništa više da čekamo.

— Eto ih! — poviče jedan od momaka, koji su u potpunoj spremi držeći puške s nataknutim bodovima u ruci čučali do prednje stijene jarka i čekali. Kao ošinuti skočiše svi bez zapovijedi i u tren oka oglasi se stotina pušaka. Zagrohotaše strojne puške. Strjelovitom se brzinom širila pucnjava na desno od nas: sto, dvjesta, trista ... tisuća smrtnih cijevi zagrmi napokon. Oglase se i naši topovi s posljednjom svojom municijom. Rusi već prelažahu na desnom i krajnjem našem lijevom krilu kod četrdeset i druge divizije na juriš. Pred nama se bila pojavila tek jedna rojna pruga, koja se međutim bacila na zemlju, no doskora iskrsne kao iz zemlje druga pa treća, a iza ovih u razmaku od kojih dvjesta koraka četvrta i peta. Dok još bijaše vremena, skupismo se na danu zapovijed ostavivši od svakoga voda po nekoliko momaka, da dalje pucaju, i stadosmo se povlačiti. Povlačenje dakako nije moglo uslijediti preko pašnjaka, jer je rusko topništvo onamo bilo koncentriralo svoju vatru. Mogućnost bila je samo jedna, da pođemo našim jarkom na lijevo do sela Dobre Noći i tamo da napustivši ja-

rak zakrenemo u selo, odakle će nam lako biti uzmaći. Tako i učinismo.

Budući da je postav tu i tamo bio granatama razoren i zasut, mogli smo se tek vrlo polagano povlačiti i onako uskim jarkom, koji bijaše tek za nuždu iskopan. Osim toga smo nailazili na ranjenike, koji ležahu na dnu jarka i sprečavahu prolaz. Napokon stigosmo do željena cilja, do prve seoske kuće, koja stajaše tik do jarka. Topovska vatra bijaše ovdje najžešća, budući da je u selo pucalo ne samo rusko topništvo, koje htijaše spriječiti naš uzmak, već i naše topništvo, koje imađaše zapovijed tako dugo zadržavati rusku infanteriju, dok se naši sasvim ne povuku iz sela. I tako dođosmo u dvostruku vatru. Da li je ovdje više ljudi nastradalo od vlastite ili od protivničke artilerije, tko to zna?! Stignuvši na rub šume iznad Dobre Noći ispalismo još nekoliko hitaca u smjeru, otkuda dolažahu Rusi, da omogućimo uzmak onim svojim drugovima, koji bijahu ostali u jarku, da pucnjavom zavaravaju Ruse tako dugo, dok mi izađemo iz njega. Međutim od tih se ljudi nitko nije vratio. Još jedan tihi pogled na one žitorodne oranice i bujne livade, koje su vrvile od ruske vojske, na ono ubavo seoce, koje se dimilo i prašilo od zatorne topovske vatre, na one jarke i rovove, koji sakrivahu u sebi tolike ranjene i mrtve. Da, još jedan tihi pogled... Bijaše nas posljednji pozdrav... Odosmo.

Puščana se vatra bila stišala, tek tu i tamo zagrmio bi još po koji topovski hitac, no i on se sve

to rjeđe javljao, dok napokon ne utihnu sve. Bitka kod Dobre Noći bila je svršena, i to oko šest sati popodne deseti lipnja 1916. na same Duhove.

Da, na same Duhove svršilo se jedno od najstrašnijih klanja. Na dan Gospodnji, koji se drugud slavio uz zvonjavu, tamjan i ceremonije, posvećene onom istom božanstvu, koje je jednako mirno slušalo tutnjavu topova i jauk ranjenika kao i onu zvonjavu i pjesmu; koje je jednako mirno gledalo na bjesomučno razaranje i ubijanje kao i na one ceremonije; koje je jednako ostalo hladno i kod ovih strahota i muka kao i kod onih svečanosti i molitava, da učini već jednom tome klanju kraj. Da, čudno li je to božanstvo, taj biblijski bog, koji u isto vrijeme šalje svoga svećenika u crkvu, da ga slavi propovijedima i pjesmama, kao i u vojsku, da blagosiva pušku i top, koji će to uspješnije razarati ne samo ljudske živote već i njemu posvećene crkve. Što je tu istina, a što li laž? Ili je doista sve istina i sve — laž?!

KOD GVOZDJECA.

Nakon bitke kod Dobre Noći povlačila se austrijska vojska u smjeru grada Stanislavova. Naša »leteća brigada« imala je kao obično zadaću, da zaustavlja neprijateljsku bujicu, dok glavna vojska ne bi zaposjela određenu joj liniju, koju bi armijski zapovjednik držao najpodesnijom za obranu. Uzmicanje to trajalo je puna dva mjeseca uz vječno puškaranje zalaznih četa, među kojima se nalazila i naša brigada.

Bježali smo, što no riječ, glavom bez obzira. Naša pukovnija bijaše izgubila daleko preko tisuću momaka, budući da je jedan bataljun bio zarobljen, dok su ostali imali znatne gubitke, to jest od dvije tisuće ljudi bila je spala na nekih osam stotina. Marševi bijahu vrlo naporni, išlo se bez prestanka tek uz dva kratka odmora po deset minuta punih dvadeset sati. Istom drugi dan popodne zaustavismo se kod Ivankova, ali ne odmora radi, već da dočekamo navalu jednog kozačkog odjela, koji je brojio prema našem računu najmanje pet do šest stotina konjanika. Odio doduše ne baš velik, ali dostatan, da uznemiruje potučenu vojsku na

bijegu i da unese još više nereda u nju, koja imade jedinu želju, da otpočine, da se najede i naspava. Zalazne patrule javiše nam, da nas kozaci slijede, da ih imade vrlo mnogo i da su već blizu. Odmah se zaustavismo, povukosmo rojnu prugu i čekasmo.

Tko da opiše naše raspoloženje: umorni do klonulosti, dvadeset i četiri sata bez zalogaja i sada kozaci za petama?!

— Ako kozaci navale, svi treba da skočite na noge i otvorite vatru, i pucajte polagano! — čuo se nečiji glas. U borbi s konjicom naime treba pješak stojeći da puca, jer dok on sâm stoji, ne čini mu se konjanik tako velikim, kao kad bi ležao; stojeći može pješak, ako ustreba, dočekati konjanika na bajunetu, i onda stojeći gađa pješak upravo u visinu sedla, tako te može u isti čas da pogodi i konja i konjanika. I tako čekasmo sustali, gladni, žedni i uzrujani na navalu, koja je bila pred nama.

Nikoga se infanterista tako ne boji kao konjanika, i to zato, jer konjanik sa svojim konjem čini dojam ogromna i moćna borca, a osim toga je brz, osobito kod navale, kad jaši upropanj. I to su dva vrlo važna momenta, koji silno djeluju na pješaka, tako da ovaj obično izgubi prisutnost duha, kad spazi ogromnu masu oboružanih ljudi na konjima, gdje svom žestinom jure na njega. Pa mjesto da strijelja polagano nišaneći, žuri se u svojoj uzrujanosti, jer se boji, da ga konjanik ne preteče, što obično i biva, ali ne zato, jer nije dosta brzo pucao, već zato, jer je odveć slabo ga-

đao. Isti slučaj se desio i kod Ivankova. Kozaci se bijahu postavili u frontu od neko dvjesta koraka duljine u četiri reda uzevši sebi kao cilj pukovniju, koja stajaše na našem desnom krilu. Napredovanje započne. Najprije su jašili korakom, da se masa stavi u jednovito gibanje, zatim pređoše u kas, a kad se približiše na pet ili šest stotina koraka svome cilju, zagreboše u propanj. Naše desno krilo otvori doduše vatru s boka, ali s vrlo neznatnim uspjehom. Nekoliko konjanika se sruši, što je na čas izazvalo među konjanicima mali nered. No zato s to većom žestinom podbodu konje i silnom brzinom poput oluje nalete na tako reći golo-ruku momčad te dijelom razbiju, dijelom zarobe gotovo dva bataljuna susjedne nam pukovnije.

Videći što se u našem susjedstvu zbiva, pokupimo se još za vremena, budući da se već tu i tamo pojavljivaše ruska infanterija, doduše još daleko na obzorju, ali mi smo morali pospješiti, da što prije zaposjednemo kod Snjatina već iskopane postave. Kiša, koja se međutim bila spustila, podupiraše nas u našem bijegu oteščavajući Rusima napredovanje. Poznato je naime, da je brži onaj, koji bježi, pa makar imao i zapreke svladati, od onoga, koji progoni pod istim uvjetima. Uzrok je jasan, a leži u duševnom raspoloženju jednoga i drugoga.

Stignuvši nešto pred večer u Snjatin navalismo poput gladne zvjeradi na satnijske kotlove, iz kojih dolažaše ugodan miris kiselog gulaša od kon-

zervi. Trideset i šest sati ne bijasmo okusili ni jednoga zalogaja. Hljeba dosta; svatko je mogao i po dva obroka uzeti, budući da je momčadi bilo gotovo za polovicu manje obzirom na posljednji iskaz, prema kojemu bijahu satnijske kuhinje spremile ručak. I vina bilo je na pretek. Momci naime izvukoše iz nekog podruma osrednje burence, posadiše ga na jedno dno, dok mu kundacima izbiše drugo. I sada je mogao svatko grabiti svojim od gulaša musavim kotlićem i piti do mile volje. Želuci bijahu namireni, lica zažarena, torba puna hljeba, u kotlićima vina. Povratio se život, povratila se duša i još da je bilo slobodno zapjevati... Ali...?! Sve je bilo zaboravljeno u najkraće vrijeme: i strah i napor i svaki drugi neugodni osjećaj. Kako li je lako predobiti masu za sebe! Nahrani je i napoji, zadovolji joj želudac — i ona će ti dati srce i dušu, pa i život.

Već se stao hvatati sumrak. Zaposjedosmo snjatinske šančeve, koji su bili tik do groblja iskopani. Polako se spuštala noć a s njome i sitna hladna kiša, koja padaše iz niskih sivih oblaka poput guste magle. Zgurismo se po dvojica po trojica zajedno pokrivši se slamom od pšenice, koju smo sebi načupali na obližnjoj njivi i — čekasmo zoru...

Još prije zore nastavismo svoj mučenički put. Na tom preko sto kilometara dugom putu, koji smo sebi utirali kroz bujnu još nezrelu pšenicu, kojom tada obilovahu beskrajne bukovinske i galicijske poljane, bili smo se u glavnom dvaput zaustavili,

i to kod Gvozdjeca i Majdana odbivši dakako omanje sukobe i neznatnija čarkanja, kojih bijaše tako reći bezbroj. Od ove dvije bitke vrijedna je da se spomene ona kod Gvozdjeca. Pošto bijasmo, štono riječ, izjeli vatru kod Snjatina, gdje smo čitavu noć odležali pokisli i ozebli na visini kod snjatinskog groblja odbijajući ruske izvidnice, marširali smo s malim odmorima puna dva dana i jednu noć. Nakon dugog i mučnog vrludanja po besputnim šumama i šikarama zaposjedosmo gladni, iznemogli i do kože mokri oko dva sata izjutra rub neke šumice, koja se poput jezika bila pružila niz rebro omašna brda, na podnožju kojega gotovo u jednoj guduri ležaše rastegnuto selo Gvozdjec, upravo pod našim nogama.

Zapovijed je glasila: Pušenje kao i loženje vatre strogo zabranjeno; jarak imade biti još prije izlaza sunca gotov (dakako jarak tek za nuždu). Momci odmah prionuše kopati premda umorni od silnog napora, no studen i vlaga ih prisiliše; vatre doduše nije ložio nitko, ali pušenje ... Tko da im zabrani taj jedini užitak, koji čovjeku može najteže časove da učini snošljivijima! I doista još prije izlaza sunca bio je jarak oko pola metra dubok, što dotječe kod navale manjeg opsega. Međutim Rusa nije nigdje bilo na vidiku ni na najkrajnijem horizontu. Oni nas naime nijesu mogli onom brzinom slijediti, kojom smo mi uzmicali, budući da onaj koji bježi, instinktivno većma i izrabljuje svoju snagu od onoga, koji ga progoni. To su dva sasvim

protivna raspoloženja: jedno je strah od pobjednika a drugo je zadovoljstvo ili bolje zasićenost, koja čini pobjednika mlitavim i sporim. Napetost živaca postigla je i kod jednog i kod drugog svoj vrhunac s tom razlikom, što pobjednika uznemiruje opreznost, dok pobjeđenika osim opreznosti muči još i strah. No kod jednog i drugog gubi se ne samo energija već i smisao za ratovanje, i to iz tri zajednička uzroka: prvo što iza silne napetosti duševne i tjelesne, koja uvijek dolazi u glavnom momentu bitke do izražaja, bezuvjetno slijedi klonulost; drugo što se i pobjednik i pobjeđenik u sebi tiho raduje, jer je iznio živu glavu, koju ne bi htio tako brzo i opet staviti na kocku; i treće što u onoj klonulosti ljudi i nehotice stanu razmišljati o potrebi odnosno o nepotrebi rata. Zato bi oba protivnika, da uzmognu svaki za sebe uspješno nastaviti borbu, morala izmijeniti malaksalu momčad s novim neistrošenim silama. Da poslije bitke većega opsega nastupa klonulost i kod pobjednika i kod pobjeđenika, vidi se najbolje po tom, što iza prorova bilo čije pozicije nastaje zastoj s jedne i s druge strane.

Sunce je već poodskočilo bilo, no kako se iza dugotrajne kiše bila podigla magla, pričinjalo ti se sunce kroz tu gustu koprenu kao blijedo-žuta okrugla ploča, koja bi sad potamnjela sad opet zasjala već prema zgušćivanju odnosno razređivanju magle. Napokon nestane i posljednjega vela, a žarko se sunce pokaže u svom svojem sjaju, si-

pajući tople zrake na izmorenu, izgladnjelu, nesretnu djecu svoju. Kao zaklani spavahu momci svi bez razlike, pa i oni, koji su kao izvidnice morali motriti, kad će se pojaviti progonitelj. No njega nije bilo. I on je negdje sustavši počivao . . .

Čitav taj dan prošao je mirno, istom pred večer počelo je bivati življe pred nama. Tu i tamo bi se pojavila po dva po tri kozačka konjanika s velikim i nespretnim šubarama na glavi, koje su za njih tako karakteristične. Gotovo sve te patrule bile su se jedva na puškoomet približile osim jedne, koja je očito bila izgubila pravi smjer, budući da se uspinjala na jedno brdo koje je sa svojim bokovima okomito ležalo na našu poziciju, tako te smo mi bili kozacima na lijevu ruku, a ne pred njima, kako su oni očito očekivali, Istom strojna puška, koja se bila oglasila na našem desnom krilu, upozorila ih je, da su na krivom putu. Osjetivši metke iznad svojih glava zagreboše na hitrim svojim konjićima te ih strjelovitom brzinom nestade iza brda, kojega obrisi se već počeše gubiti u sumračju.

Noć se već bila spustila, momčad povečerala, jedini obrok toga dana. Kopanje jarka se nastavilo, budući da se ob dan nije smjelo raditi zbog ruskih patrula. Bez vatre, bez pušenja — sada je svaka i najmanja iskrica mogla biti opasna — i bez riječi tekao je mučni posao oko izgrađivanja jarka, koji je upravo na onom mjestu morao biti znatno dublji, budući da je brdo, koje je ležalo nama nasuprot, bilo mnogo više od našega, pa je trebalo s time računati, da će i ruska pozicija stajati više od naše.

Momčad osim one, koja bijaše određena za poljske straže te koja je već odavna bila zaposjela određena joj mjesta nekoliko stotina koraka pred našom pozicijom, bila je podijeljena u tri radne partije: jedna kopaše jarak, druga zabijaše koce u tri reda pred jarkom ispreplićući ih bodljikavom žicom, a treća partija, kosila je već zrelu pšenicu, sjekla još zeleni kukuruz i rušila drveće, koje se nalazilo pred pozicijom, i to zato, da nama ne smeta kod pucanja, a protivniku da ne posluži kod napredovanja kao maska, iza koje bi se mogao sve do zapreka neopažen približiti.

Noć bijaše tamna, premda je nebo bilo posuto zvijezdama, i tiha. Selo Gvozdjec, koje bijaše velika većina žitelja još istoga dana napustila čuvši, da se sprema bitka, snivaše dubok san. Niti lavež pasa niti pjev pijetla niti drugi kakav žamor ne pomućivaše noćne tišine. Sve bijaše kao izumrlo. Daleko negdje na obzoru — barem ti se čini tako, jer noću se ne da odrediti udaljenost ni uz najbolji vid — pojavilo bi se svijetlo, koje bi poput zvijezde putovalo sad na lijevo sad na desno, sad bi ga nestalo, da se onda opet pojavi na sasvim drugom mjestu, dok napokon ne bi za vazda iščezlo. Iskustvo nas bijaše naučilo, da je optička varka noću daleko veća nego danju. Ako se svijetlo noću u nekoj udaljenosti brzo miče na lijevo ili na desno, čini ti se, kao da je vrlo blizu,

a ako se u istoj udaljenosti svijetlo miče polagano na lijevo ili na desno, čini ti se, kao da je vrlo daleko. I tako po tim pomičnim lučima nijesmo mogli ništa zaključiti, niti udaljenosti niti brzine niti smjera, jedino smo mogli naslućivati, da su to električne svjetiljke ruskih časnika, koji su vodili svoje odjele na određena im mjesta, što je naviještalo, da bi zorom mogla uslijediti navala.

Ovu tajanstvenu ali opasnu tišinu, koja je u sebi sakrivala svu strahotu tolikih kreševa, što smo ih dotada preživjeli, prekidao je neprestani mukli žamor, koji je dolazio od različnih izmiješanih zvukova i štropota, kojima se uz najbolju volju nije moglo izbjeći, kao i od poluglasna govora, koji bijaše nuždan kod primanja i izdavanja zapovijedi, kod izvješćivanja viših zapovjedništva telefonom i slično.

I ta je noć prošla mirno, tek prema jutru čuo se klopot isprekidan tu i tamo cvrčanjem ukočenih točkova — štropot, koji kao vjeran pratilac teških tovarnih kola tačno najavljivaše približavanje ruskih topova. Da se nijesmo bili u svom računu prevarili, uvjerio nas je dva do tri sata iza toga prvi hitac. Baterija, koja nas je prva bila pozdravila, sastojaše se od poljskih topova, a bila je postavljena na najbližu distancu. To se moglo i može uvijek s dosta velikom sigurnošću ustanoviti, budući da prasak granate odnosno šrapnela uslijedi gotovo u isti čas s hicem poljskog topa, ako je distanca kratka. Što je veća distanca, to

kasnije uslijedi iza topovskog hica prasak taneta, budući da je krivulja, koju opisuje tane, to dulja od zračne linije, kojom se širi zvuk, što se dalje nalazi top od cilja, to jest što je veća distanca. Kod tako zv. obica ta se udaljenost ne da tako lako prosuditi, jer kod tih topova tane opisuje vrlo visoku krivulju, bila distanca kratka ili duga, tako te se topovski hitac znatno prije čuje, nego što stigne tane k svome cilju.

Prvi dakle šrapnel, kojim je naš protivnik stao sondirati, ispitivati našu poziciju, učinio je neobično jak dojam, koji se mogao ne samo čitati na licima pojedinaca, već se mogaše razabrati i iz vladanja čitave mase. Ne samo da su momci, doduše već odavna navikli siktanju i zviždanju te naprasitom praskanju tih zračnih nemani, instinktivno sagnuli glave, stisnuli ramena ili čučnuli, već su poput krušaka popadali u jarak pribivši se uz prednju stijenu njegovu. Slika više smiješna već ozbiljna. Dolazilo je to od toga, jedno što se nitko nije nadao doduše poznatom, ali silovitom gostu i onda što smo se u zadnjih pet, šest dana bili odvikli topovskom tanetu.

Iza prvog šrapnela, koji bijaše prasnuo visoko nad našim glavama, doleti drugi, pa treći i... grobna tišina. Ispražnjeno šuplje zrno posljednjega šrapnela bez kapice s paljkom i bez svoga kobnog sadržaja od neko stotinu sitnih okruglih taneta, koja se zujeći i šumeći poput jata golubova, kad se nalaze u brzom lijetu, zabiše što u ze-

mlju što u stabla od drveća, koje se nalazilo iza nas, otkotrlja se uz zvuk, kao kad duneš u praznu bocu, i udari jednoga od momaka, ne baš nježno ali ipak bez ozbiljnije posljedice. U ušima je još uvijek zujalo i praskalo.

Zlokobna tišina trajaše već nekoliko časaka, no nitko se ni ne mače u svom skrovištu. Svatko je dobro znao, da su ona tri šrapnela imala svrhu upucavanja, i da će iza njih slijediti granate, budući da je posljednji od šrapnela prasnuvši neko pedeset koračaja pred našom pozicijom bio tačno upucan. Tako i bi. Poput strijele zviznu prva granata i kresne nekoliko koraka iza našeg jarka završivši svoj kratki život zaglušnim reskim praskom. Kratak taj proces tako se neopisivom brzinom zbio, da ne bi znao reći, što si najprije čuo,, dali zvizg ili hitac iz topa, ili pak prasak granate, iza kojega je neposredno slijedilo zvrčanje bezbroja željeznih komada i komadića raskinute granate u svim mogućim tonovima. I opet grobna tišina, samo mnogo tjeskobnija od one prve. Časak dva iza toga posula nas tuča od željeza, koja bačena u vis padaše natrag na zemlju pomiješana s blatom, pijeskom, prebitim grančicama i lišćem. Iza toga uslijediše još dvije ili tri granate i mala se kanonada svršila. Baterija bila je upucana.

Ni prije ni poslije nijesmo imali zgodnije prilike promatrati razvoj upravo sistematskog pripremanja za bitku kao kod Gvozdjeca, i to sa strane obaju protivnika. Sve bijaše tačno udešeno

i proračunano za svaki slučaj: ako bi Rusi probili lijevo, ili ako bi probili desno, ili ako bi napokon bacili našu satniju — sve bijaše ne samo časniku i potčasniku jasno kao dan, već je i svaki momak bio po mogućnosti upućen u sve tajne strateške mudrosti. Tako su bili iskopani i rezervni jarci iza lijevoga i desnoga krila za slučaj, ako bi trebalo kojegod od njih povući, što više, kroz mladu, gustu neprohodnu šumu probismo tri puta za slučaj uzmaka, koji nam i doista vrlo dobro poslužiše. I Rusi se vrlo polagano ali sigurno spremahu na navalu, tako te se općenito mislilo i govorilo, da će ovdje udariti stalnu poziciju. Činilo nam se pak to zato, jer su i oni u razmaku od neko dvije tisuće koraka kopali jarak učvršćujući ga žicom kao i mi, koji smo imali zapovijed držati se tek u defenzivi. No pozicija, koju su gradili Rusi, imala je tek tu svrhu, da im posluži kao rezervni postav, ako im ne bi uspjela navala, ili ako bismo ih mi pretekli u navali.

Tjedan dana trajalo je spremanje i naše i njihovo, radilo se grčevito noć i dan s jedne i s druge strane; tjedan dana upucavahu se topovi i strojne puške i tu i tamo, sražavahu se patrule naše i njihove; tjedan dana kupila se ratna elektriciteta u onoj kotlini između nas i njih kao u kakvoj bateriji, dok napokon dne 28. lipnja ne dođe do preloma.

Rijetko je kada bila Rusima navala okrunjena takvim uspjehom kao ona kod Gvozdjeca. Mno-

go su imali svoj uspjeh da zahvale opreznosti, s kojom su se spremali, tako te mi nijesmo do zadnjega časa znali, gdje i kada će navaliti. Istom oko sedam sati iz jutra na dan same bitke znalo se, da koncentriraju svoje čete pred desnim krilom naše pukovnije, od kojega krila smo mi bili po broju treća satnija. Sva naša sprema učinila nam se u taj čas iluzornom, budući da su ne samo sve bataljunske, već i sve satnijske pričuve pokupili te ih postavili iza desnog pukovnijskog krila, jedine pričuve naše divizije. Pa budući da je protivnik sebi odabrao sva tri satnijska odsjeka na desnom krilu pukovnije, to je naša satnija u najtežim časovima stajala bez pričuve u boju, to jest pričuve bile su odveć udaljene, a da bi bile mogle pravodobno stići kao pojačanja.

Bio je pravi vrući ljetni dan, ni listić da bi se maknuo na drvetu. Sve je bilo spremno već od sedam sati. Dva momka, koja bijahu pošla s patrulom, da izvide situaciju, dođoše jedva dišući i javiše, da je čitava patrula zajedno s kadetom nastradala, jedini da su njih dvojica iznijeli živu glavu i da je šuma, koja ležaše poludesno od nas, puna Rusa. Vijest bijaše kratka i jednostavna, ali tačna, kako se to moglo kasnije ispostaviti. U to zvizne prva granata sa zaglušnim praskom, zatim druga pa treća, dok se ne javi čitava baterija... jedna, dvije, tri... Napokon zagrmi nekoliko baterija, koje sipahu vatru na naše desno krilo. Već nakon druge salve znali smo, gdje će

uslijediti glavna navala. Sva momčad bila je polegla na dnu jarka, samo dvojica su bila određena, da proviruju kroz puškarnicu, koja bijaše u tu svrhu napravljena, da mogu u pravi čas dati znak ostalima, kad će ruska infanterija prijeći u navalu. Topovska vatra protivnikova, koja u ostalom nije imala osobitog uspjeha, budući da je slabo gađala u sam jarak, ali je zato razorila sve zapreke od žica, što je, čini se, i bila zadaća njezina, nije trajala dulje od pola sata. Naše topništvo bilo je ispalilo nekoliko hitaca, a zatim sasvim umuklo. Očito je čekalo, dok stanu napredovati ruske infanterijske mase, da ih dočeka onda sa svojom zatornom vatrom.

U takvoj zaglušnoj topovskoj vatri, koja te svega obuhvati i sapne, fizički i psihički, da te učini svojom najjadnijom žrtvom, koja te poput nevidljivih kliješta sve jače i jače steže, sve tješnje i tješnje sažima do gorušična zrna, koja ti ne da disati stegnuvši ti grudi, dok se sam sve to jače savijaš u klupko poput pseta — u takvoj vatri niti što čuješ niti vidiš, niti uopće što osjećaš Sav tvoj ja sledio se i smanjio do ništice, sve tvoje duševne sposobnosti spale su na potpuni bankrot, koji ti jasno svjedoči, što sva ta čovječja duševnost znači, ako tijelo nije slobodno; zarobljeno tijelo — zarobljena duša. Svi tvoji osjećaji i sve tvoje misli, ako uopće smijemo o njima govoriti, zbiše se u jedan jedini pojam negacije i pasivno-

sti, da što prije svega nestane: i topova i ljudi i zemlje i sunca i života, a prije svega tebe.

Napokon postajaše tuča od topovskih taneta sve rjeđa, to jest protivnik je držao, da nas je dovoljno umekšao i da može prijeći u navalu, zato je prenio bio vatru sto do dvjesta koraka iza našeg postava, da spriječi napredovanje naših pričuva. Jenjanje topovske vatre bilo je dakle za nas siguran znak, da je došao čas nastupa ruske infanterije, koja je doista iz one šume, koju su izvidnice bile označile, već izbijala razlijevajući se poput bujice na lijevo i na desno te se gotovo trkom spusti nizbrdo sve do Gvozdjeca. U razmaku od dvije ili tri minute slijedila je druga, zatim treća i napokon četvrta bujica, kojih je sviju iza seoskih kuća nestalo. Svaka od tih bujica predstavljaše po prilici bataljun ljudi, to jest naše tri satnije imale su pred sobom protivnika, koji je brojio dvanaest do šestnaest satnija. Bio je dakle pet puta po prilici jači od nas.

Naše topništvo sipaše bezbroj šrapnela i granata nastojeći zaustaviti napredovanje ruske infanterije. Ona kotlina, u kojoj leži Gvozdjec, sjećaše na ogroman kotao, u kojem vrije, ključa, klokoče,bukti, tutnji, iz kojega se dizao poput guste pare smeđe-žuti dim ekrazitnih i otrovnih granata. Činilo ti se, kao da nitko živ iz toga pakla izići ne će. Pa ipak nije ni približno bilo tako. Svakako je u toj vatri izginulo dosta Rusa, ali što je značio taj gubitak naprama onoj silnoj masi ljudi, koja

se još uvijek valjala niz brdo, a koju su neznatne tri naše satnije imale dočekati na bajunete.

Čitavo ovo napredovanje ruske infanterije trajaše najviše pola sata, dok se momčad spustila niz brdo, dok se u selu snašla i ponovno svrstala i dok se konačno stala uspinjati i nama približavati. Moglo je biti oko deset sati, kad su se Rusi počeli uspinjati, dakle upravo jedan sat trajaše bitka, ali taj sat činio nam se duljim od čitavoga dana. Vrijeme je doista tako relativan pojam, koji vazda treba posmatrati i obzirom na prilike, u kojima se nalazimo, i na godišnje doba kao i na doba dana, a pogotovu obzirom na duševno raspoloženje.

Ovo potonje bilo je u nas u takvom stanju, da bi se jedva dalo opisati. Jer čemu se imaš nadati od ljudi, koji »umekšani« topovskom vatrom očekuju protivnikov juriš poznavajući njegovu daleko pretežnu premoć, od ljudi, koji su u svim prošlim bitkama progonjeni teškim nedaćama malaksali i tjelesno i duševno?!

Brdo, na kojem smo se mi nalazili, bilo je od vrha do boka prilično položito, ali od boka spuštaše se strmenito u gvozdječku kotlinu, tako te mi podnožja brda na našoj strani nijesmo mogli vidjeti. Iz toga razloga nijesmo mogli ni Rusa tako dugo opaziti, dok se nijesu popeli do samoga boka. Naši momci bijahu spremni, svaki kod svoje puškarnice, i čekahu sklonuvši glave sve do prsobrana, budući da je radi ruskih strojnih pušaka, koje su s protivnoga brda neprestano šišale desno

i lijevo točno iznad jarka, bilo nemoguće uspravno stajati.

Od jednom se pojavi nekoliko ruskih kapa nad izbočinom brda, i to tako, da su se vidjela tek tjemena. Rusi napredovahu pužući spustivši glave do zemlje, da ne bi pružali bez nužde suviše velik cilj. Kao po dogovoru bez naročite komande planuše naše puške: deset, dvadeset, pedeset, stotina... Razvi se kao uvijek ono običajno bezredno puškaranje; sad ti se čini, kao da se natječu, tko će brže, sve jedan po jedan hitac, sad opet po tri po četiri hica odgovarajući hicima jednako velikih i većih grupa; sad ti se čini kao da jedan odio na komandu pali salve, sad opet kao da su se svi između sebe posvadili htijući jedan drugoga nadvikati... U toj se zaglušnoj svađi jasno razabiraše čegrtanje strojnih pušaka, koje su poput starih blebetuša upadale u raspru ne dajući nikome do riječi doći.

Broj ruskih kapa rasao je neobičnom brzinom, što nas je uznemirivalo i plašilo. Premda se mnogo strijeljalo, uspjeh je bio vrlo neznatan, budući da se slabo gađalo. To je nerijetka pojava kod obrambene vatre. Vojnici, koji se nalaze u defenzivnom stanju, postaju to nemirniji (pogotovu kad ne dobivaju pojačanja, bila ova potrebna ili ne), što se protivnik većma približava, pa mjesto da polagano pucaju ciljajući, žure se instiktivno ni malo ne gađajući. Zapovjednik, koji bi u takvim slučajevima trebao da djeluje, upravo je nemoćan, jer ga nitko

ne čuje i ne vidi. U ovakvoj obrambenoj vatri pojedinac je vojnik tako reći prepušten sam sebi, budući da je sav zaokupljen s onim, što se pred njim zbiva ne misleći, da se lijevo i desno nalaze njegovi drugovi, pa kad vidi pred sobom mnoštvo do grla oboružanih ljudi, čini mu se, kao da će svi oni udariti na njega samoga. Pojačanja ni odakle, premda su bila vrlo nužna, budući da je rojna pruga bila na jednom mjestu radi gubitaka i znatno proređena, zbog čega je tamo i vatra znatno jenjala. A i municije je ponestajalo.

Rusi, koji su se međutim stali neko pedeset koraka pred našim razorenim zaprekama ukopavati, očito su morali osjetiti malaksanje naše vatre, jer su prestali s ukopavanjem. Mi smo imali samo dva izlaza, ili da se predamo, ili da uzmaknemo još za vremena, jer dočekati četiri ili pet puta jačega protivnika na bajunete, značilo bi u ludo poginuti. Pojačanja, kako se moglo očekivati, nijesu stigla, premda su dvije patrule bile poslane k bataljonskom zapovjedniku, da ga izvijeste o našem beznadnom stanju. No ove se nijesu više vratile. Nemajući dakle nikakve vijesti niti od bataljonskog zapovjedništva niti od naših susjeda, budući da je telefonska veza bila prekinuta topovskom vatrom, odlučismo se povući.

U to se ču kroz topovsku i puščanu vatru slabi, upravo pridušeni ruski »urá«, koji dolazaše s našeg desnog krila — znak, da je protivnik kod susjedne satnije stao jurišati. I opet ponovni dugo-

trajni »urá«, koji dolazaše sve bliže. U tili čas prestade svaka pucnjava; svi, i mi i Rusi, napesmo uši, da čujemo, što se to tamo zbiva. Ponovni isprekidani »urá« pomiješan s nekom neobičnom grajom dopiraše do nas. Sva ta prigušena vika, koja dolažaše iz tisuću strahom sapetih grudi, bila je tako tjeskobna, tako neprirodna, kao da su se svi ljudi, izmoreni i izranjeni, urotili protiv svoga božanstva grozeći mu se radi pretrpljenih muka i nevolja, premda dobro znadu, da dostaje tek jedan mig njegov, da ih sve satre u prah. »I neka!« — viču oni dalje svoj grozni »ura«. »Bolje, da nas satre sve u prah, već da se patimo ovako uništavajući svoj i svoje nedužne braće život«. — Ali božanstvo šuti. Šuti kao zaliveno, kao da se stidi odgovoriti ispaćenom čovječanstvu, da bez borbe nema života, i da mu je nemoguće uništiti taj život, jer bi uništilo samo sebe. I glasovi grožnje proslijediše. Izražaj njihov postajaše sve sigurniji i življi, dok se napokon čitavom kotlinom gvozdječkom ne razlegne urnebesni, pobjedosni »Urá!« — Fronta bijaše probijena.

U našem jarku nastao je pravi metež, jedni trčahu ovamo, drugi onamo pitajući jedni druge, što će, dok napokon ne dođe naređenje, koje iđaše poput živog telefona od usta do usta, da se vod na desnom krilu ima povući natrag, da zaposjedne jarčić, koji je za takav slučaj već prije bio iskopan i da otvori krilnu vatru u smjeru prorova. Međutim se bujica ruske infanterije, koja je u masama napredovala kroz prorov od neko pet stotina koraka širine, takovom brzinom razlijevaše i na lijevo i na desno, da je vod na našem desnom krilu prije bio opkoljen, nego što se mogao povući u jarak, koji se imao zaposjesti u skrajnjoj nuždi. Tu već ne bijaše mjesta čekanju . . . Na uobičajeni znak za uzmak — trostruki zvižduk sviralom — svi listom poskakasmo iz jarka ostavivši mrtve i ranjene svojoj sudbini i dadosmo se u bijeg. Rusi videći našu namjeru, da im izmaknemo, otvoriše vatru streljajući za nama tek onako od prilike, budući da nas je nestalo u guštari, koja se tik iza nas nalazila. I upravo toj šikari kao i hrastiku, koji se prema vrhuncu brda sve to većma zgušćivaše, imali smo zahvaliti, da je tek vrlo malo ljudi nastradalo na tom uzmaku.

Bilo je oko podneva. Silna žega kao da je s usijanim obručem stezala bitkom izmoreni mozak. Znoj se točio niz užarene obraze i nos te se slijevao u napola rastvorena usta, koja pohlepno hvatahu suhi zrak, prouzrokujući bljutavo-slani okus pod jezikom. Dobro je bilo, dok smo išli šumom, ali kad izađosmo na čistac, gdje nas drveće nije više štitilo sa svojim gustim lišćem, sunčane se zrake tako priljubiše uz obraze i vrat, te ti se činilo, kao da ti sišu krv iz uvelih žila. Katkada bi ti sijevnulo pred očima poput crvene strijele. Kad bi zatvorio oči, pojavili bi se zeleni i žuti kolobari. U ušima je ključalo i šumjelo, kao da će

sad na potokom provaliti iz njih krv. Katkada bi nešto slatko prošlo zatiljkom, dok bi srce sad svom silom lupnulo sad opet zamrlo. Pred očima bi ti odjednom potamnilo — i tebi se čini, da ćeš se svaki čas srušiti pogođen od sunčane kapi.

Vojnici skidahu ili bolje trgahu sa sebe sve, što im se činilo suvišnim: ručne granate, boce, lonce, razne nepotrebne sitnice, što više kabanice pa i municiju , samo da spase goli život. Pomisao na to, da nas Rusi slijede i da će doskora stići na vrhunac brda, niz koji se mi gotovo trkom spuštamo, još većma nas podbadaše, da podvostručimo, potrostručimo korake, kako bismo što prije prešli preko brdašca, koje se pred nama nalazilo. I doista se ne prevarismo. Još se naime ne bijasmo popeli na vrhunac spomenutog brdašca, kad već naši progonitelji otvoriše vatru s onog brda, niz koje smo se netom bili spustili. Nekoliko taneta prozuji sa svojom sitnom ali zvonkom glazbom visoko iznad naših glava, nekoliko njih zapraši oranicom lijevo od nas. Još je prasnulo nekoliko salvi za našim leđima, ali bez ikakovog uspjeha, budući da je distanca bila velika, a mi se već spuštasmo niz ono brdašce. Bili smo spašeni.

U tom divljem bijegu nijesmo opazili, da se od juga preko karpatskih vrhunaca približavahu teški tamni oblaci, iz kojih se već spuštahu gusti pramovi. Odjednom osjetismo svježi lahor, koji poput blagoga smiješka razblaživaše klonule živce i isušene žile ljubeći nas u vruće čelo, u zažarene obraze, u opaljeni zatiljak. Grom se javljao za gromom bacajući svoje jarke strijele uz tutnjavu, koja nam se nakon ekrazitnih granata pričinjala poput dječje igre. Lahor postajaše sve jači, sve žešći, sve goropadniji, dok se napokon ne razbukti u silan vjetar, koji nas nemilosrdno stane biti krupnim kapima pomiješanim s krutim zrnima tuče. No taj bijes silnih elemenata ne potraja dugo; vjetar se doskora slegnu, tuča jenjavaše, grom se tek tu i tamo javljao. Sunca je međutim bilo nestalo. Nastalo je sumračje. A iz niskih, punih oblaka proli se gusta topla kiša . . . Njoj smo nadasve morali biti zahvalni, ne toliko zato, što nas bijaše rashladila, i ako smo bili do kože mokri, već zato što nam je omogućila, te smo se neopaženi od svojih progonitelja mogli svrstati u svoje redove i bez žurbe i pogibli kao i bez nepotrebnih gubitaka razviti novu rojnu prugu u spoju s ostalim satnijama naše pukovnije, koje su već davno prije nas bile stigle na ono mjesto, kuda imađaše prolaziti novi obrambeni postav, takozvana »crvena linija«

Istom kasno u noć dobismo ručak kao večeru: hladnu pocrnjelu čorbu, koja bijaše svaki ukus izgubila, čorbu, u kojoj plivahu mali komadići jednako pocrnjela mesa s nešto makarona i sa čitavim santama ukrućena loja na površini. Tu se doista obistinila poslovica, da je glad najbolji kuhač, jer se nitko nije ni na što tužio jedući svoju čorbu takvu, kakva je bila, i to bez hljeba, budući da opskrbni tren ne bijaše na vrijeme stigao. Pove-

čeravši svi polijegasmo u rojnoj pruzi, kako je već koga zapalo mjesto, bez riječi, bez običajnih momčadijskih razgovora i bez lule duhana, da čekamo i da budemo spremni, ako bi Rusi ponovili navalu, koja se očekivala svaki čas. Općenita bijaše zavladala apatija.

Noć bijaše barem u našem odsjeku protiv svakog očekivanja mirno prošla. No zato je kod susjedne nam lijeve divizije trajala borba do zore. Budući da se mi ovdje nijesmo mogli održati, krenusmo još prije izlaza sunca zakriljeni gustom maglom put sela Turke uzmičući pred mnogo jačim neprijateljem.

Predaleko bi pošao onaj, koji bi htio opisati sve one manje i veće bojeve, koji su slijedili iza gvozdječke bitke: okršaj kod Turke, napredovanje kod Bednarovke, bitka kad Majdana, koja se kod Glinke završila s teškim porazom za nas, te napokon veliki uzmak nakon nedaća kod Podlipna, dok se konačno stalno ne zaustavismo kod Bohoročana nedaleko Stanislavova. Svi su ti bojevi više ili manje najednaki s tom razlikom, da jedan iziskuje više napora od drugoga, jedino kod bitaka većega stila imade jačih izrazitijih momenata, kojima se jedne razlikuju od drugih, kao na primjer bitke kod Dobre Noći, Gvozdjeca, Stanislavova, Kaluša i druge.

SIROTE.

Tko nije barem kadgod požalio vojnika: bilo kad je opraštajući se sa svojim milim i dragima odlazio u boj, da se možda nikad više ne vrati; bilo kad ga je zadesila kakva nesreća u porodici, dok je on sam stradao na fronti; bilo kad se vratio osakaćen ili bio zarobljen? Tko ga nije tada požalio?! — I doista s punim pravom.

Rat često stavlja na čovjeka ratnika — ratnik je onaj vojnik, koji stoji u neposrednoj blizini neprijateljskoj gledajući smrti doista u oči, a nipošto onaj, koji obavlja bilo kakovu funkciju, koja stoji tek u svezi s događajima u prednjoj liniji — upravo nevjerojatne zahtjeve. On traži prije svega život, ako se uopće smije ustvrditi, da je to najveća žrtva, koju čovjek može da doprinese, budući da ne će biti baš teško odgovoriti na pitanje: što je gore, izgubiti život ili ostati bez nogu ili ruku; ili što je gore, izgubiti život ili ostati bez obih ruku i očiju u isto vrijeme; ili što je gore, izgubiti život ili ostati uzet na čitavu tijelu? Primjeri su istiniti! — Dakle što je gore, umrijeti i ne znati ništa više ni za nevolju ni za poniženje, ili ostati na životu i

biti na užasan teret prije svega sebi, a onda svojoj okolici, nerijetko ponižen i prezren? Što je gore?! — Imade doista većih žrtava, koje ratnik treba da doprinese u ratu, već što je gubitak života.

Ličanin neki, koji je na vlastitim kolima vozio živež u postav, upitan, kako mu je, odgovori: »Eto, najmilo nas kao stoku«. Ovako je mogao odgovoriti samo čovjek sa sela, čovjek iz prirode, čiji razum još nije natrunjen idejama i nazorima, kakvi mogu nastati samo u glavama ljudi taštih, nezasitnih i lukavih. Da, najmilo ih kao stoku — — — U ratu se naime nikad ne pita za svrhu rada i da li uspjeh odgovara uloženom trudu, tamo se tek radi, naporno i vječno radi. Za izgubljenu radnu snagu nitko se ni ne brine, jer te imade u ratu dosta a ni skupa nije. Uopće se tamo ne vodi računa o stvarima, koje u običnom mirnom životu igraju važnu ulogu, tamo se tek radi, često slijepo radi i — šuti. — »Najmilo nas kao stoku.«

Može li tkogad zamisliti naporniji rad od kopanja jarka i uopće rad, koji je skopčan s gradnjom postava?! Tu se ne pita, da li si gladan ili si sustao od silnih marševa, pa ti treba okrepe i sna, ili dokada ćeš ovaj ili onaj posao svršiti i da li si ga uopće kadar svršiti. Ništa se tu ne pita, tek se nalaže: jarak imade biti gotov do večeri, do ponoći, do zore... A ti, gladan i umoran, de kopaj te kopaj, jer je zapovijed takva i jer se nadaš, da će ti jarak sačuvati život. Ili gdje su drugi slični naporni poslovi, kao što je izbacivanje snijega, dok

ga vjetar neprestano nanosi zatrpavajući njime jarke i rovove; gdje teška vojna služba, bilo na poljskoj straži, bilo na patruli, bilo u postavu, noć i dan u vječnoj pogibli, da i ne spomenemo drugih tegoba, kao što je nečistoća, slabo odijelo, loša hrana i nipošto ne među posljednjim teška briga zbog žene, djece, roditelja — gdje je sve to?! — »Najmilo nas kao stoku« — rekao je onaj ličanin. Ta kakva stoka?! Zar nije neisporedivo teže ratniku već najmljenoj stoci? Premda i ona doprinosi mnogu tešku žrtvu ostvarenju njoj posve nepristupačnih ljudskih ideja — kao na primjer ratni konji, koji su radi loše hrane (omorikove grančice) gomilama pogibali u zimi godine šesnaeste —, ipak ona ni izdaleka tako ne osjeća kao čovjek, koji znade, da je sada živ, a za čas, dva može biti iznakažen na najstrašniji način ili mrtav? Ne, čovjek ratnik, reći će mnogi, ne može se ni s kim isporediti, barem ne s primjerom iz svagdanjeg života, a ponajmanje s nerazumnom stokom, koja daleko manje pati od razumna čovjeka.

Pa ipak imade nevolje, s kojom se patnje ratničke mogu isporediti. Što više, imade nevolje i jada, pred kojima patnje ratnikâ na fronti upravo iščezavaju. To su patnje nejakih — patnje žena, djece i staraca. Kudgod prolažaše vojska, bilo naša bilo ruska, svuda stradavahu žitelji. Gdjegod bi se vojska na dulje vrijeme zaustavila, tamo bi kopajući jarke, postavljajući zapreke, koseći usjeve radi vidika, rušeći drveće uništavala oranice, li-

vade, šume, rušila bi kuće radi građe ili bi ih palila i opet radi vidika itd. Ako bi pak ostala preko proljeća na takvom mjestu, onda bi čitava nepregledna polja ostala neobrađena i pusta. Dakako da bi često upravo nenadoknadivu štetu pretrpjeli nesretni žitelji onih krajeva. Tako su na primjer samo na liniji između Dobre Noći i Bohorodčana, kojom je prolazila naša brigada nakon prodora u ratnoj godini 1916., stradala tri veća mjesta: Gvozdjec, Majdan i Bednarovka. No najgore od sviju pa i od same Dobre Noći prošao je gradić Bohorodčani sa istoimenim selom na rječici Bistrici Solotvinskoj, šesnaest kilometara južno od Stanislavova.

Upravo je izlazilo sunce, kad smo nakon poraza kod Bednarovke stigli preko Podlipna u Bohorodčane. Mjesto se zapravo sastoji iz dva dijela, iz Starih i Novih Bohorodčana, iz sela i gradića. Jedva će se u Galiciji naći miliji kraj od ovoga. Na krajnjim obroncima sjevernih Karpata na istočnom rubu beskrajne šume bohorodčanske, stanuju pitomi i dobroćudni maloruski Huculi, koji su poznati i radi svoje starine u povijesti galicijskih Malorusa, kao i radi lijepih ručnih radova, kojima se tamo bavi i muško i žensko. Kuće bohorodčanske, koje sačinjavahu selo Stare Bohorodčane, bile su dobrom većinom građene od drveta, velike i čvrste, a stajahu porazdaleko jedna od druge, budući da je svaka imala svoje dvorište s voćnjakom i vrtićem. Voćke bijahu te godine upravo krcate plodom. Čitavo selo bilo je tako reći prekriljeno krošnjama prastarih kestena, hrastova i akacija, tako te je tek tu i tamo provirivao po koji krov ili zabat, dok su dvije crkvice, također od drveta, sa svojim zlatnim krstićima jedva nadvisivale vrhunce lisnatih orijaša. Idući cestom mogao si lijevo i desno vidjeti, kako iz različitih zakutića proviruje šaroliko cvijeće, što ti davaše naslućivati, da taj pitomi i dobroćudni narodić nije samo radin i pošten, već da imade i smisla za sve, što je lijepo i ugodno.

Ovdje se dakle zaustavismo. Odložismo puške i sve, što nas je opterećivalo. Mnogi skinuše cipele, da rashlade ugrijane noge u rosnoj travi, drugi opet pođoše do bunara, da se nakon duga vremena opet jednom umiju i napiju svježe vode, no najviše bijaše ih zaposleno sa ženama i djevojkama, koje još pospane i neuređene istrčaše pred kuće nudjajući na prodaju sira, mlijeka i hljeba. Stariji ljudi pridolažahu k vojnicima, ne bi li štogod saznali o našem uzmaku. Čuvši pak, da ćemo ovdje ostati i ukopati se, zaprepastiše se, jer su već od prošle godine znali, što to znači. Ali da će naše ukopavanje imati tako nedoglednih posljedica, koje su se još isto veče zbile, toga nitko od nas ni slutiti nije mogao, ni od nas ni od njih.

Djeca od najmanjega do najvećega stajahu u skupinama šapćući između sebe štogod te obaziruć se plaho promatrahu u piramide složene tu i tamo već zarđale puške.

Sunce se već znatno bilo uzdiglo i stalo pripicati. Znatiželjni svijet bio se već odavna razišao za

svojim poslom, samo djeca stajahu još uvijek u skupinama zvjerkajući sad ovamo sad onamo. Mi smo međutim dobili tačne zapovijedi i upute, što i kako ćemo zaposjesti, i čekasmo nestrpljivo, da što prije odemo na određena nam mjesta, gdje ćemo se moći onako na »domaću« udesiti...

Naša satnija već je odavna bila zaposjela svoj odsjek i za nuždu iskopala pola metra dubok jarak, koj se dakako imao još produbiti i proširiti. Momci počivahu ležeći i sjedeći raštrkani po svježoj djetelini i razgovarahu. Svaki od njih bijaše zaposlen bilo kakvom sitnicom, jer svaki i najmanji odmor trebalo je iskoristiti za svoju vlastitu potrebu: bilo za brijanje ili šišanje, bilo da štogod zakrpiš ili pričvrstiš, da opereš jedinu košulju, da se očistiš od gamadi, ili da napišeš pisamce, bilo za sebe ili za drugoga itd., itd.

— Uh... kolika je ova! Mogla bi kola vući, — čuo se prigušeni glas momka koji je turnuvši glavu u košulju nešto tražio.

— Ti si čini mi se, najušljiviji u čitavom bataljunu. Vazda nekog vraga tražiš, — oglasi se drugi.

— Eto, vole me radi moje slatke krvi, — opet će onaj. — A i cure mene vole — — —

— Pogotovo ovako ušljiva, — umiješa se treći, koji bijaše zaposlen pisanjem lista, što mu ga je kazivao u pero nepismeni drug njegov.

...i da ću mu razbiti glavu, kad se vratim, — govoraše nepismeni vojnik, — jer Ivka se meni obećala. A ja sam carski čovjek, a on nitkov...

— Polaganije! — upadne mu pisar.

— Eh, žuri se, da mu ne otmu cure.

— Ti, jezik za zube! Jedva si došao na frontu, a već misliš, da ti je slobodno sa starijima se inatiti, — odbrusi mu nepismeni.

— ...i da ću mu razbiti glavu..., jer ja sam carski čovjek, — ponovi pisar. — I tri cigarete ćeš mi dati povrh kavine konzerve, jer list je suviše dug.

— Tko mi je ukrao sapun? — prodere se odjednom podčasnik s tri zvijezde na jednoj, a s jednom na drugoj strani. — Sve ću vas pretražiti, pa u koga nađem, taj će na jabuku! — i pokaže prstom na puno jabukovo stablo.

— Kakav sapun? — nijesi ga nikad ni imao. — lijeno će drugi podčasnik s dvije zviezde protežući se.

— Da, da, neki đavo krade u našem vodu, — nadoda treći. — I meni je netko ukrao ogledalo, što sam ga rekvirirao u župnom dvoru u Gvozdjecu.

— A meni svijeće.

— A meni ženske čarape iz Majdana nove novcate. —

— A meni maramicu. —

— I meni, i meni! — navale svi vikati u jedan glas.

— Svi kradete! — opet će onaj podčasnik s tri zvijezde na jednoj strani.

— Što, kradete ?! — Krademo ! — ispravi ga onaj s dvije zvijezde zijevajući.

— Mir! — zaviče nervozno mladi još golobradi kadet, koji se bio od velike vike probudio. — Zar ste pobjesnili? S vama čovjek zbilja mora postupati kao s marvom . . . Mir, velim! — Ove uvrjedljive riječi međutim nikako nijesu upalile, jer su vojnici i dalje nastavili svoja raspravljanja i zadirkivanja poznavajući svoga kadeta kao dobričinu, koji rado viče i grdi, ali od kojega zla ne imade.

— Šibica! — zijevnu pospani kadet. Petorica, šestorica skočiše natječući se, tko će prvi da pripali gospodinu kadetu cigaretu znajući, da će i njemu biti cigareta, osim ako je ona posljednja. I bila je posljednja . . .

Galama se bila stišala. Približavao se bataljunski ordonans noseći komadić papira u ruci.

— Gdje je gospodin komandant? — zapita otirući znoj sa čela.

— Eno ga spava pod jabukom u krumpiru, — odvrati kadet. — U ostalom daj da vidim, što je.

— Kadet pročita zapovijed na glas, no nitko je nije mogao razumjeti osim njega, jer bijaše sastavljena na njemačkom jeziku. Momci znatiželjni skupiše se oko njega, da čuju, što »bataljun« poručuje. Na to će kadet :

— Gospodin brigadir nalaže, da se svakom momku imade spremiti za večeru pečeno pile, bijela hljeba i pola litre vina . . . i ako je moguće, dvadeset i pet po . . . — Svi se nasmijaše.

Zapovijed brigadirova glasila je, da se imadu s mjesta poslati u selo patrule, koje će javiti ljudima, da što prije spreme najpotrebnije stvari i da najkasnije do osam sati uveče imadu bezuvjetno ostaviti svoje kuće i odseliti se u šumu iza našeg postava, jer da će sve zgrade biti radi boljeg vidika još iste večeri zapaljene.

Zapovijed ta uslijedila je radi lošeg iskustva u bici kod Gvozdjeca, gdje je Rusima uspjelo približiti se na stotinu koraka našoj poziciji, budući da su ih zaštićivale kuće, koje su se nalazile pred nama. Sličan slučaj bio je i s Bohorodčanima. Naš jarak bijaše naime povučen rubom obronka, koji se gotovo okomito spuštao tik iza sela, tako te smo s visine od kojih pedeset metara mogli viditi tek krovove onih kuća, koje su nam najbliže bile. Patrule odoše . . .

Večernje sunce dodirivaše već donjim svojim rubom bilo karpatskih planina, koje su se sada mnogo jače isticale svojim tamnim plavetnikom već za blistavog svijetla popodnevnog sunca. Momci bijahu već povečerali (dakako ne pečeno pile, već običnu graškovu čorbu na kiselo priređenu), te se spremahu na kopanje jarka, koji je do ponoći morao biti za pola metra dublji. I noćne poljske straže bijahu otišle, da izmijene dnevne.

Sumrak se stao hvatati.

Katkada bi ti se pričinilo, kao da netko stenje ili potihu plače. Primakneš ruku k uhu i slušaš . . . Ništa. Časak, dva . . . opet stenjanje i plač . . . na-

prasit muškarački glas ... vrisak djeteta i opet stenjanje i plač ... mir. Patrule izvršivahu nalog brigadnog zapovjedništva.

Noć se spustila. Katkada bi štogod bljesnulo ... tu i tamo prasak i opet mir.. Još malo i već se dizahu čitavi oblaci tamnosiva dima. Od tih oblaka sad bi se provalio jedan sad drugi, a iz njihovih utroba liznuli bi poput krvi rumeni ogromni jezici. Vatra se razbuktala ... Čitavi Bohorodčani stajahu u plamenu. Nastade šum i tutnjava, kao kad izdaleka čuješ buru, koja ti se približava. Odjednom bi se nešto uz silan štropot srušilo i u nepreglednom moru od plamena nastala bi gdjegod tamna praznina. Crn gust oblak jurnuo bi doskora svom brzinom tjeran silnom vrućinom u vis, dok bi iza njega provalio tamnocrveni pram vatre, koja je prigušena svom silom sebi prokrčila put kroz debele slojeve slamnatih krovova, stogova sijena, dasaka i greda. Ogromne crne krošnje stoljetnih hrastova stajahu nepomično kao začarane, kroz koje je tu i tamo treptilo oštro svijetlo svezatornog ognja. Još uvijek dopirahu do nas zapomaganje ženâ i plač djece, dok bi se tu i tamo oglasilo mukanje goveda pomiješano s lavežem pasa. Nad strašnim tim pozorištem, na kojem se odigravala jedna od najužasnijih tragedija, a koje zapremaše oko dva kilometra u duljinu i više kilometara u širinu, nadvio se bio ogroman svijetlo-sivi oblak prekrivši čitavu okolicu. Noć se bila pretvorila u dan.

Što god je imalo oči i uši, stade zanijemivši nad tom užasnom slikom. Stotine ljudskih stanova, toliko staja i drugih zgrada u plamenu, i nitko da bi se od toliko tisuću ljudi, koji skrštenih ruku gledahu taj prizor, samo i maknuo. Takva bijaše zapovijed.

Dok se to pred našim očima zbivalo, prolažahu kraj nas čitave povorke nesretnika: žene, djeca, starci noseći svežnje i svežnjiće na glavi, na ramenu pod rukom. Iđahu tromo i bez riječi gledajući tupim pogledom u nas, kao da su nas htjeli pitati, što se to s njima zbiva i kuda će. Ali i mi smo šutjeli kao i oni ne usudivši se pogledati tim jadnicima u oči, kao da smo osjećali stid ne samo radi počinjenog nedjela, za koje mi nijesmo mogli biti odgovorni, već i radi onih, koji nam takve zločine nalagahu, kao i radi kulture i napretka čitavog čovječanstva.

Između sviju prolaznika osobito upadaše u oči mala jedna družba. Žena s djetetom u naručaju, koje se neprestano bacalo i trzalo uz zaglušan plač, vodila je kravu na užetu, koja se mučući svom silom htjela osloboditi. Između rogova bijaše joj privezan omašan svežanj, iz kojega provirivahu jastuci. Dječak što no riječ go i bos tjeraše kravu grančicom u ruci. Isto tako napola golo dijete koracaše uz majku držeći se njezinih skuta. Sve troje plakaše. Povorke su nestajale jedna iza druge, dok napokon i posljednja ne iščeznu u tamnoj šumi bohorodčanskoj.

U to se vratiše i naše patrule iz sela. Momci su bili natovareni svim i svačim. Bilo je tu vina, rakije, hljeba, brašna, sira i svakojakih drugih potrebnih i nepotrebnih predmeta, među kojima se osobito isticaše kalež i misnička knjiga. Osim toga bilo je tu papira, olovaka, svijeća, platna, pilića, gusaka i jedno tele. Ovo potonje imađaše upravo na gubici veliku opeklinu i skakaše kao pomamno stenjući od velikoga bola. Momci posjedaše položivši svaki svoj plijen kraj sebe, da mu ga tkogod ne — ukrade. Pridođoše i drugi, koji upravo dokopaše jarak na metar dubljine. Podčasnik s 3 zvijezde na jednoj strani, koji zapovijedaše s tom patrulom palikućâ, pogleda unaokolo i poviče svojim krupnim glasom:

— Dakle što je, gdje je ta rakija? — Očito se vidjelo, da su već putem morali imati neku prepirku radi rakije. — Rakiju ovamo, velim!

— Evo je, — javi se stariji vojnik plavih brkova, koji je kao brico po zanatu vršio službu satnijskoga brice i zarađivao lijepih para, izvukavši iz svoje torbe omašnu bocu te je stavi u sredinu. Podčasnik izvadi bajunetom čep, pljucne i primakne bocu k ustima. Gucnuvši malo reče:

— Baš pravi zemljotres! — ovako smo općenito nazivali oštru galicijsku rakiju, koja se pravila od krumpirove žeste. Taj »zemljotres« bijaše tako oštar, da ti je upravo sapeo dušnik i nije dao dahnuti, kad si ga pio. I baš radi toga vanrednoga

svoga svojstva bio je osobito omiljelo piće kod momaka, koji su ga pili poput vode.

Popivši rakiju momci se raziđoše da legnu i malo da pospavaju, jer zora nije bila više daleko. Ponoć bijaše davno prošla. Požar se bio stišao. Poput magle pokrivaše bjelkasti dim ravnicu, dokle ti oko sizaše. Daleko na obzoru vidjelo se na dva mjesta ožareno nebo. Negdje gorahu ljudski stanovi... Iz šume dopiraše do nas lavež pasa i mukanje goveda.

Već rano u zoru počeše nas Rusi uznemirivati topovskom vatrom. Bijaše vrijeme upucavanja. Opasnosti, da nas iznenade, nije bilo, budući da je požarom sve bilo odstranjeno, što bi Rusima moglo poslužiti u tu svrhu. Sve je bilo sravnjeno sa zemljom. Stari Bohorodčani bijahu pretvoreni u prah i pepeo. Tek tu i tamo stršile su nagorjele grede poput aveti, a tanki bijeli pramovi dima dizahu se još mjestimice u vis. Drveće stajaše lišeno svoga zelenoga nakita pružajući gole pocrnjele grane prema nebu, kao da je vapilo za osvetom.

Ovamo uništeni plodovi čovječjeg truda, onamo prognan gladan narod, gô i bos; ovamo prijatelj pali kuće prijatelju, onamo neprijatelj čini isto neprijatelju; ovamo razorene crkve, svetogrđe i kletva, onamo vjera, pobožnost i praznovjerje; ovamo blagoslivljanje oružja, isprazne bogoduhe riječi i hrabrost, onamo razaranje ljudskih života, prijevara i grabež; ovamo bog, onamo vrag —

sve se izmiješalo, nema više razlike između dobra i zla, tako te se čini, kao da se sve zlo i sve dobro stopilo u jedno jedino vrago-boštvo. I još samo da se nađu na tom mjestu: carevi i predsjednici, patriarhe i kardinali, diplomate i ministri, učenjaci, umjetnici — evo ti potpune slike kulturnoga napretka iz dvadesetoga vijeka.

Bohorodčanskim beskućnicima, koji se međutim nastaniše u šumi iza naše pozicije, bi dozvoljeno, da smiju pod vojničkom pratnjom izlaziti pred naše jarke. Tu je bilo naime nespremljenih usjeva, voća, krumpira, povrća, osim toga moglo se naći još i različitih predmeta, kao stolova, stolica, kreveta, posteljine, rublja, što su ih nesretni bjegunci u zadnji čas pobacali na dvorište ili na cestu. Danomice dolažahu čitave hrpe žena i djece, jedno jadnije i otrcanije od drugoga, da spase barem ono nešto, što se još spasti dalo, stavljajući na kocku i onako jadan život svoj. Djeca, kojoj nije bilo dopušteno izlaziti pred jarak, skupila bi se kod nas znajući, da će i njih dopasti koji zalogaj, kad stigne vojnicima hrana. Tako se bijahu od prvoga dana naučila. I kad bi došlo vrijeme ručku ili večeri, mogao si kod svakog satnijskog kotla naći družbicu gladnih mališa, gdje čekaju na ostatke s lončićem u ruci.

Pred našim jarkom nalazilo se još ne posječeno šljivino drvo — ostalo drveće bijaše već porušena radi vidika, — kojega se grane savijale pod teretom ploda. Upravo kod tog stabla bila se skupila takva družbica mališa. Pogledi im se ukočiše gledajući u puno stablo, koje se plavilo od zrelih slatkih šljiva.

— Na stranu, djeco! Ovdje se ne smije stajati, — poviče iznenada stariji vojnik skočivši iz jarka. — Ako se »jedna« zaleti među vas, bit će gulaša. — Djeca se uplašeno obazru, pa opet pogledaju na šljive.

— Vi biste šljiva, vidim ja, — nastavi vojnik. — Ali kako ćemo do njih?! Da vidimo. — Skoči preko jarka, provuče se između bodljikavih žica i natrga punu kapu šljiva. Vratiši se razdijeli šljive među gladne mališe. Ujedno ih upozori, da ne smiju više dolaziti tako blizu k jarku, jer da je opasno. I doista . . .

Uto zažviždi i prasne u isti čas u zraku šrapnel. Ruski topnik bijaše opazio vojnika, gdje se vere kroz zapreke, a bilo se pokazalo i više momaka izvan jarka. Stotina se taneta prosu uz zvižduk i šum. Kratak krik... i mir. Djeca popadaše, u travu prosuše šljive, momci poskakaše u jarak, samo jedan sjedne pokraj djece uhvativši se desnom rukom za lijevu, koja je mlohavo visjela niz tijelo. Tane mu slomilo bilo nadlakticu. Podalje otraga čulo se zapomaganje žene, koja bijaše pogođena u trbuh.

— Hoće li vas đavo jednom već odnijeti odavle! — izdere se jedan od vojnika na djecu, koja se stadoše otimati o prosute šljive. Sve se razbježalo i djeca i žene, pa i momci sakriše se koje-

kuda. Slijeđahu još dva ili tri šrapnela, dok napokon ne završi tu kratku igru granata, koja se zabije nedaleko ranjene žene u zemlju, ali ne prasnu. Tlo bijaše naime na onom mjestu močvarno i mekano, pa je topovsko tane, kako to na takovim mjestima često biva, i ovaj put na sreću zatajilo. Oboje ranjenih pokupiše sanitetski momci i odnesoše.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Bilo je oko Božića. Snijeg i studen — prava galicijska studen, koja može i do tridesetog stupnja Celsija da dosegne. Omorike pokrivene smrznutim snijegom i injem bile su se ukočile od silne studeni i stajahu nepomično poput ogromnih bijelih šećerovih piramida. Karpatske planine u svom zimskom ruhu jedva se razlikovahu od svoje svijetlo-sive pozadine. Bistrica rijeka bijaše tako zamrznuta i snijegom zametena, da si mjestimice samo po vrbnicima mogao razabrati, gdje su joj obale, dok su patrule i naše i ruske lako mogle prelaziti ovamo ili onamo. Posljedica toga bila su vječna sražavanja i puškaranja, dakako ponajviše noći.

Rijetko su kada ovakva čarkanja između poljskih straža i patrula prošla bez žrtava. Bilo je slučajeva, gdje bi se vlastite patrule između sebe srazile i pobile. Tako se kod naše satnije desio jedne noći žalostan događaj, gdje je drug druga ubio u potpunom uvjerenju, da je pucao na neprijatelja. Sjutradan pođosmo, da vidimo mjesto do-

gođaja, ali ne zato, da se povede istraga protiv momka, koji se dugo vremena nije mogao izmiriti sa činjenicom, da je premda i nehotice ubio druga, već zato, da se činu dade veća važnost, kako bi vojnici u buduće opreznije postupali.

Nešto pred rano zimsko veče pođe dakle nekolicina nas pred jarak. Upravo se stala dijeliti večera. Kod satnijskog se kotla bila već skupila običajna družba mališa s lončićima drhćući i cvokoćući zubima. Većina od njih nije imala ni šešira ni kaputića, tek su bili umotani u tanke otrcane rupce, pregače ili što god drugo, a nožice povezane krpama, između kojih provirivaše slama. Upalih blijedih obraza s neprirodno crvenim zamrzlim nosićem i ušima, s na pola otvorenim ustima, koja su se plavila od zime, čekahu tu kao osuđeni zureći svojim gladnim pogledima u vrući kotao, iz kojega se pušila gusta mirisna para. Napokon dođoše i oni na red. Kuhač im naspe, kolikogod mogaše stati u malene im posudice. Osim toga dobiše po zalogaj hljeba od dobroćudnih momaka. Na upit, kome nose hranu, odgovori jedan između njih, očito najodvažniji, tihim uplašenim glasom otežući — »m-a-mi«. Otpivši malo čorbe, našto im kuhač još nadotoči, vraćahu se mališi u šumu, gdje ih u svojim zakloništima željno očekivahu njihove nesretne majke.

Pođosmo i mi.

Izvidjevši mjesto, gdje se bio dogodio nesretni onaj slučaj, obišavši straže vraćasmo se u postav.

Prolazeći između garišta i opustjelih dvorišta, pričini nam se, kao da netko stenje. Stadosmo prisluškivati... I doista nakon malo vremena mogosmo se uvjeriti, da u jednom od onih zapuštenih dvorišta obitava čovjek.

Običaj je u galicijskih seljaka, da u dvorištu iskopaju oveću četverouglatu rupu u zemlji, u kojoj drže preko zime povrće, krumpir, kupus, voće i t. d. Rupa se prekrije daskama i slamom povrh toga. I eto u takvoj rupi smjestilo se bilo čovječje biće, da očuva goli život svoj od nevremena i studeni.

Silom odstranismo snijegom pokriveni i od studeni poput kore ukrućeni gunj. Zavirismo i ne mogosmo vjerovati svojim očima. U jednom ćošku toga duplja dogorijevaše vatra, koja svojim crvenim plamenom osvjetljivaše mali prostor. Kraj ulaza bijaše hrpa krumpira, jabuka i krušaka, između kojih provirivaše klasje od kukuruza, mahune i drugo. Na protivnoj strani nalazio se ležaj od kukuruzovine i slame, na kojem sjeđaše starica umotana u poderanu musavu tkaninu držeći nešto crno u ruci. Bijaše kod večere. Spazivši nas gorko se nasmiješi htijući nas očito udobrovoljiti svojim tužnim smiješkom, jer je znala, da joj ovdje nema boravka. I prije, nego što smogosmo riječ prozboriti, podigavši sklopljene ruke prema nama promuca kao kroz plač:

— Pustite me ovdje umrijeti! —

— Zašto nijesi pošla s ostalima, kad je bila takva zapovijed? — upita je vodnik. — Znaš, da ovdje ne smiješ ostati.

— Pustite me, molim vas, ja nemam nigdje nikoga. Sama sam. —

— A gdje su tvoji ljudi? — nastavi vodnik.

— Sin mi je pao na talijanskoj fronti, — stade pričati starica jedva susprežući kašalj. — Snaha mi je dan prije, nego što ste vi došli ovamo, bila otišla s djetetom u posjete k rodbini u Nove Bohorodčane. I tako smo sada rastavljene, ona tamo kod Rusa, a pa ovdje... Pustite me! — završi starica prekinuta kašljem.

Tu se doista nije dalo drugo učiniti, već da ostavimo staricu tamo, gdje je bila, prepustivši je njezinoj sudbini. Odosmo.

Od Stanislavova je dolazila jaka tutnjava. U tamnoj noći, koja se već odavno bila spustila, bljesnulo bi sad tu sad tamo poput sjajne ognjene kuglje. Bijahu to šrapneli, koji praskahu u zraku gaseći se jedan za drugim uz neprekidnu grmljavinu. S njima su gasnuli negdje i ljudski životi.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Mnogo, neizrecivo mnogo patili su žitelji onih krajeva, u kojima je bjesnio rat. Tko da izbroji i opiše sve one nevolje i patnje, što su ih pretrpjeli nemoćni starci, nevina djeca i osamljene žene, i to često upravo od onih, koji bijahu zvani, da ih uzmu u zaštitu?! A zašto? Koja li je to bila velika, ili da bolje kažemo, uzvišena ideja, radi koje nijesu

samo gasnuli životi mladih i zdravih ljudi, već su stradali i nemoćni, nevini i zaboravljeni? Kakovi li to bijahu zakoni, koji šutke prelažahu preko nedostojnog izrabljivanja siromašnih i gladnih, a ne mogahu zabraniti uništavanje imetka i života nemoćnih i nevinih? Ili je doista tako uzvišena ideja, kojoj se smiju doprinositi tako ogromne žrtve. Ili ako je već ta ideja tako uzvišena, zašto mora radi nje da trpi tek neznatna manjina? Zašto da ne trpe svi — svi bez razlike i bez obzira na sposobnost, na imanje, na doba i na stalež. Svi treba da okuse i gorčinu ljuske, ako žele uživati slatkoću ploda. Međutim je upravo obrnuto, to jest da oni, koji doprinose najteže žrtve, imadu najmanji udio kod uživanja ploda. Često uopće nemaju nikakvoga udjela. Kad bi dakle svi bez razlike sudjelovali u ratovima, to jest kad bi se sav narod od prvog do posljednjeg zdravog čovjeka morao u nekom razdoblju izmijeniti, i to točno na onom mjestu, gdje je vrijednost života jednaka ništici; onda bi se ne samo način ratovanja znatno promijenio, već bi se uopće vrlo rijetko ratovalo. Onda ne bi bilo samo manje nevolje i nepravde, već i manje prijevare, mržnje, zlobe i licemjerstva. Deviza poštena čovjeka u tom smislu ne može glasiti, da je dužnost boriti se svakome, kome nije pošlo za rukom da bilo na koji način mimoiđe zakon; već deviza poštena čovjeka kao i čitavoga društva odnosno čitave države ima biti: Svi za jednoga, jedan za sve!

NAŠ POSLJEDNJI BOJ.

U predvečerje sv. Nikole pravoslavnog godine 1916. sipahu ruske baterije iz svih svojih topova salve na pozicije centralnih vlasti, očito zato, da ih podsjete, da jošte živi veliki car Nikolaj na čelu ogromne ruske vojske, pred kojom su strepili austrijski i njemački generali. I doista bijaše silna ta ruska vojska — ta prava slavenska vojska! Tko je imao prilike vidjeti, s kakovim bi marom gotovo prezirom napredovala nepregledna ruska vojska stupajući kroz paklenu vatru neprijateljskih topova i pušaka sigurnoj smrti u susret, taj je morao poput onog austrijskog kapetana, koji je jednom promatrao ovakav fenomen, sa strahopočitanjem skinuti kapu i reći: To je velebno! — Taj je morao u onom času spoznati, da je silan i vječan ruski narod. I tko je imao prilike sastati se u boju s tim silnim ruskim junakom, taj je i opet morao spoznati, da su Rusi upravo tako dobri ljudi, kao što su i veliki junaci.

I dođoše iskušenja — teška iskušenja za taj dobri ruski narod. Već tri mjeseca iza onih salvi ne bijaše Nikolaj više carem sviju Rusa, niti je Rusija

bila više carevina. Iza carevine slijedila je republika; iza Nikolaja: Kerjenski. Ali ni to ne potraja dugo, jer još iste godine 1917. u mjesecu prosincu pređe vlast iz ruku Kerjenskijevih u Lenjinove; građanska se republika pretvori u sovjetsku, pa sve do danas. Hoće li se ruski brod kadgod smiriti u toj luci spasa ili ga čekaju još borbe s olujama, tko to zna?!

Kerjenskijeva ofenziva, koja je slijedila godinu dana iza Brusilove, najbolji je dokaz, kolik bijaše jaz između ruskoga mužika i njegova cara. Preko noći je prebolio gubitak cara i carstva sprijateljivši se s novim duhom vremena, od kojega je očekivao ispunjenje svih svojih ideala. On je slušao zanosne govore Kerjenskijeve u Stanislavovu, vjerovao njegovim obećanjima i čekao. A za obećanja bio je spreman dati sve pa i život. Ali nijesu svi mužiki vjerovali, bilo ih je, koji su sumnjivim pogledom promatrali Kerjenskijevu gospodsku pojavu, a bilo je i takvih, premda onda još ne mnogo, koji mu upravo ništa nijesu vjerovali, već su u potihu govoru s radnicima čekali do prve zgode, da osujete veliko poduzeće čovjeka, koji po njihovu mnijenju nije ništa drugo bio već puki nasljednik cara Nikolaja, tek s tom razlikom, da mnogo — vrlo mnogo obećaje. I ta zgoda je došla. Došla je iza pobjede kod Stanislavova, kod Ribna, kod Kaluša, i to u najosjetljiviji čas, kad su nakon svih tih nedaća austrijske vojske počele dolaziti njemačke čete, da pomognu svojoj savez-

nici. Kod Novica, gdje je imao pasti odsudni udarac, uskratiše neke boljševistički raspoložene pukovnije pokornost i ruska se silna vojska morala povući do iskonske svoje linije, na kojoj se nalazila godinu dana prije toga: Černovice—Dobra-Noć. Kod Novica je caristička Rusija dobila udarac, od kojega se do danas još nije mogla oporaviti. Da, caristička disciplina a ne republikanska, vladaše tada još uvijek u ruskoj vojsci, premda carstva nije više bilo. Kerjenskijev duh je tek umjetno podržavao u vojsci ono raspoloženje, koje je sve prije bilo nego republikansko, što se doskora iza toga pokazalo, budući da je sve listom prešlo u tabor boljševistički navijestivši rat ne samo svemu, što pripada aristokraciji odnosno buržoaziji, već u svemu onome, što se razumijeva pod oznakom inteligencije. Rusko republikanstvo označuje doduše prelaznu etapu između carizma i boljševizma, ali samo obzirom na vrijeme, a nipošto ne i na razvoj, to jest iz carizma se neposredno razvio boljševizam. Za republikansku ideju ruski narod niti bijaše odgojen niti se mogao za nju oduševiti, budući da ga je u principu suviše sjećala na carstvo bez cara, dok je boljševizam sa svojom radikalnošću i svojom izrazitom oprekom pogodovao težnjama neprosvijetljene mase.

Dakle carski Rusi dali su se od republikanca Kerjenskoga uz mnoga obećanja nagovoriti, da oružjem proslave netom preporođenu Rusiju i da preko mrtvih tjelesa Nijemaca i Madžara pruže

ruku osloboditeljicu svim ostalim Slavenima, koji su morali podnositi jaram centralnih vlasti. I doista početkom mjeseca srpnja 1917. zagrmiše prvi teški topovi ruski, koji bijahu smješteni u gradu Stanislavovu. Smješteni pak bijahu u gradu zato, da ih se ne može tako lako naći, i onda, jer su se gradovi nastojali po mogućnosti štedjeti. A topništvu je to dobro dolazilo.

Dva puna dana trajala je pripremna topovska vatra, i to prema nekoj novoj metodi, koja se nastojaše u tome, da se pucnjava nakon stanovitog vremena prekinula, a zatim iza kratkog odmora opet nastavila. Svrha tih odmora bijaše, da zavedu branitelje jarka, koji se svaki put, čim vatra prestane, spreme na navalu, koja bezuvjetno mora slijediti iza bubnjarske vatre. No tek što bi pucnjava prestala, a branitelji jarka izišli iz svojih skrovišta, da na puške dočekaju neprijatelja, ponovno bi se pojavili topovi protivnikovi te bi prouzročili osjetljive gubitke kod momčadi, koja bi se ni ne sluteći na takvo što na vrat na nos vraćala u svoja zakloništa. Iako takova topovska vatra s pauzama potraje samo nekoliko sati, dostaje, da čitavu posadu učini nesposobnom za boj, budući da mnogi stradaju životom ili budu ranjeni, dok oni, koji su doduše ostali još netaknuti, tako živčano oslabe, da već nijesu ni za kakvi ozbiljniji pothvat. A kad uzmemo, da ovakva vatra potraje puna dva dana, možemo donekle razumjeti, u kakvom se stanju nalazi ovako izmučena momčad,

kojoj se radi malobrojnih pričuva ne mogu ni pojačanja poslati, a kamoli je sasvim izmijeniti, kako je to bilo kod Stanislavova. Posljedica toga bijaše, da se još na životu preostala momčad u prvoj liniji kod prve navale, budući da je živčano slomljena, jednostavno predala. To se dogodilo i s pukovnijama, koje su ležale pred Stanislavovim.

Dne 8. srpnja oko dva sata popodne bi javljeno, da su Rusi kod pete pukovnije probili. Naša satnija dobi nalog, da smjesta ide prema monastirskoj dolini, kojom već napredovahu Rusi, i da ih zaustavimo. Ali što će jedna satnija prema silnom mnoštvu, koje iđaše nama u susret. Međutim stigoše još tri satnije našeg bataljuna. S ovim napokon oko ponoći zaposjedosmo monastirsku uvalu, s kojom završavaše istoimena dolina. Odmah iza ponoći čulo se neko neobično šuštanje. Sad bi štogod prasnulo, kao da je netko prekinuo suhu granu; sad bi štogod zazvečalo, kao da si udario po praznom kotliću; sad bi tkogod potihu zakašljao gušeći se — — —

Odjednom umuknu sve. Bilo je tamno kao u rogu.

— To su oni — poviče netko od naših ispalivši hitac, našto se oglase i druge puške lijevo i desno. Nasta zaglušna pucnjava, koja se poput grmljavine razlijegaše gustom šumom. I Rusi, koji stajahu oko pedeset koraka pred nama, otvoriše vatru. Čitavo puškaranje ne potraja dulje od neko-

liko časaka, budući da se protivnik bio približio na razmak juriša, koji je nakon nekoliko ispaljenih hitaca i poduzeo. Međutim je taj pothvat sa protivničke strane imao slab uspjeh, jedno radi tame, a drugo radi šikarja, koje sprečavaše Ruse u navali.

Dakle još prije zore spremiše Rusi navalu, pa budući da je pozicija čitave naše brigade bila radi lošeg terena neodrživa, povukosmo se i zaposjednusmo rub mlade šume, koja se nalazila nasuprot seocu Ribnu, od kojega nas je dijelila uska ne baš duboka dugodolina. Rusi imađahu Ribno već u rukama. Borba započe oko devet sati iz jutra, pa je trajala bez prestanka do po prilici sedam sati popodne. Naše topništvo neumorno sipaše vatru iz nekoliko baterija, koje se nalažahu na cesti između Ribna i Zavoja. Tutnjava bijaše tako jaka, da nijesi mogao razumjeti riječi. Ruska artilerija tražila je svojim topovima našu sipajući teške ekrazitne granate daleko iza nas u šumu. Već oko podneva bile su ruske mase formirane za prvi udar. I doista provale iz Ribna tu i tamo čitave skupine, koje se za čas razletiše i trkom spustiše niz susjedni nam obronak uz urnebesnu viku. Naše topništvo kao obično u najodsudniji čas ne mogaše radi nestašice municije pojačati vatre, i tako je ruska infanterija trebala tek da prođe kroz pušćanu vatru. No uza sve to bi odbita. Nasta ponovno formiranje i pojačavanje ruskih četa. Uslijedi ponovna navala, ali i opet bez uspjeha.

Međutim je pola našeg bataljuna kao korska pričuva zaposjelo mali šumski čistac, da u slučaju, ako bi Rusima konačno uspjelo jurišanje — što se s priličnom sigurnošću moglo očekivati — zaustavlja napredovanje njihove prve linije i da tako omogući uzmak našima. Položaj bijaše vrlo prikladan za tu svrhu, jer se odande mogla pregledati čitava cesta, koja je vodila do Ribna, tako te je Rusima bilo nemoguće onom cestom napredovati, doklegod je samo nekoliko sposobnih ljudi s onog mjesta podržavalo vatru. Za čitavoga vremena, dokle smo ovdje razvivši vojnu prugu čekali na katastrofu, koja ne bijaše više daleko, neprestano prolažahu sanitetski odjeli noseći ranjene.

Odjednom prestaše obje baterije, koje se nalažahu na istom čistacu, strijeljati, samo dva topa upravo bjesomučno sipahu vatru, svi ostali biše uz silnu viku topnika i rzanje konja, koji se jedva dadoše od uzrujanosti upregnuti, izvučeni na cestu, pa dalje. Rusima bijaše naime trećom ili četvrtom navalom uspjelo baciti naše. Na cesti je postojalo sve življe. S obiju strana pridolažahu iz šume pojedinci, po dvojica, po trojica, katkada i po čitavi vodovi, zatim konjanici, topnici, kola s ranjenicima i jedna kočija, u kojoj sjeđaše pukovnik sa svojim ađutantom. Svi bijahu uzrujani i svi vikahu jedan drugomu štogod dokazajući ili jedan drugog psujući. Jedan je htio drugoga prestići tvrdeći, da imade štogod osobito važno da obavi. Mnogi zaokupiše ranjenička kola i topove tužeći se, da su

tako iznemogli, te ne mogu dalje, pa treba da se voze, ako ne će da padnu u ropstvo: Sve su to govorili, da udobrovolje kočijaša, koji se odlučno protivio, da se ne smiju toliki voziti, jer da su konji slabi. Pukovnik je stojeći u kolima gledao nekamo natrag, te nervozno gestikulirajući i vičući u znak nezadovoljstva glavom klimao. Uvidjevši napokon, da kod toga kaosa sve njegovo uzrujanje ništa ne pomaže, sjedne ne mareći ni za što više. Općenito raspoloženje bijaše takovo, da je pravo čudo, što se svi između sebe ne zavadiše i ne potukoše.

Od čitavog toga naroda, koji je na tisuće brojio, bili smo jedini mi od zalaznih četa, koji smo sačuvali prisutnost duha, barem na oko, jer mi smo doduše mirno ležali, ali nam je srce znatno jače kucalo no obično. Na nama počivaše odgovornost. I dok je svatko nastojao, da ga što prije nestane i toga neugodnog položaja, naša bijaše dužnost zaostati iza čitave kolone nekoliko stotina koraka i izjesti po mogućnosti svu vatru, koja bi se mogla na nas sasuti. Mi još uvijek čekasmo.

Noć se medjutim bila spustila i posljednji odio naših četa već je prolazio kraj nas. Još malo, pa ćemo i mi moći strugnuti. U to se pronese šumom silna vika i pucnjava, koja dolazaše s lijeve naše ruke. Taneta su prilično visoko iznad naših glava zujala. Pucnjava postojala je sve žešća i kao da se približavala. Mi ispalismo nekoliko hitaca u onom smjeru, otkuda smo vatru dobivali i stadosmo se

povlačiti prema gradu Kalušu, koji je ležao onkraj bohorodčanske šume, oko dvadeset kilometra daleko. Budući da nijesmo mogli sići na cestu, koju su Rusi imali već u rukama, što smo točno mogli razabrati po onoj pucnjavi, povlačili smo se šumom.

Šuma bohorodčanska je široka dvadeset mjestimice i više kilometara. Dugo smo vremena tumarali, jer s kompasom se doista nije dalo više ustanoviti doli strane svijeta, dok je nama bilo neophodno potrebno da znamo za ishodište, pa da uzmognemo udariti smjerom Kaluša. I tako tumarajući i idući prema zapadu, kako nam kompas pokazivaše, stigosmo nešto iza ponoći na cestu, koja vodi iz Zavoja u Kaluš. Izišavši iz šume pruži nam se strašan prizor. Čitav obzor na desnu našu ruku prema sjeveru stajaše tako reći u jednom plamenu. Gorjela su skladišta sijena, brašna, šećera, kave, kolikogod ih je bilo na razmaku od neko pedeset kilometara, počevši od Zavoja preko Majdana, Kaluša i dalje. Milijuni, milijarde propadahu. I dok tamo silna imanja propadahu, milijuni ljudi, među kojima najvećma stradavahu djeca i uopće nemoćni, nijesu imali ni dovoljno hljeba, a kamoli što drugo. Poznato je, da je Brusilova ofenziva progutala čitav treći ratni zajam od nekoliko milijardi...

Oko podne stigosmo u selo Dobrovljane, koje se nalazi na cesti između Kaluša i Novicâ. To je crta, na kojoj su se odigrali teški bojevi, koji bi-

jahu tako sudbonosni ne samo za rusku vojsku već i za čitavi ruski narod. Tu je prvi puta došla boljševistička ideja do jačeg izražaja, i to u vrlo pogubnoj formi. Tu je ruski vojnik prvi put uskratio pokornost svome generalu htijući time koristiti svojoj ideji. No on ne samo da nije time poslužio toj svojoj ideji, koja je trebala izmiriti sve neprijatelje između sebe, već je nepromišljeno otvorivši neprijatelju vrata svoga doma, strmoglavio čitavi svoj narod u propast. Ljuto se prevario, kad je mislio, da svi narodi tako osjećaju kao on pouzdavajući se u austrijskog i njemačkog vojnika, koji o njegovoj ideji tada još ni pojma nije imao, većma nego u svoga časnika, koji je uza svu svoju, recimo, nesimpatičnost konačno ipak s njim osjećao — ruski osjećao.

Bojevi, koji su se odigrali između Kaluša i Novica, spadaju između najteže, koji su se uopće bili u Galiciji. Rusi su takovom silom napredovali, da se kod nas općenito govorilo — dakako potihu — o posljednjem uzmaku austrijske vojske, o uzmaku koji može samo kod Pešte i kod Beča svršiti. I bilo bi se tako dogodilo, da se nijesu pobunile neke ruske pukovnije. Nakon teških i po Ruse ubitačnih bojeva, stala se konačno povlačiti ruska vojska te se povuče sve do Černovica, gdje se nalazila još godinu dana prije toga. Sve žrtve, svi napori bijahu uzalud. Silna Rusija stajaše pred strašnom neizvjesnošću — pred rasulom.

Bijaše jedanaesti srpnja, mračan i neprijatan dan. Naš bataljun, koji je u posljednjim bojevima, naročito kod Ribna, izgubio dobru trećinu ljudi, nalazio se još uvijek kao korska pričuva iza sela Dobrovljani. Već se iz jutra moglo vidjeti, kakav će dan biti. Uzrujanost bijaše općenita već od prije. Jedna nedaća slijedila je drugu. Rusi nas bijahu već stigli na pet stotina koraka te se spremahu na navalu. Grad Kaluš bijaše već od prošle večeri u njihovim rukama, dok su istoga dana, o kojem je ovdje govor, još prije podne bili zaposjeli željezničku stanicu. Naša rojna pruga bila je raskinuta, tako te od našeg lijevog krila, koje se nalazilo tik do drvenog mosta preko rijeke Lomnice, to jest južno od Kaluša, pa do susjednog desnog, koje stajaše zapadno od istoga grada, dakle na pruzi od preko dva kilometra nije bilo nijednog čovjeka. Govorilo se o njemačkim divizijama, koje su još isto veče imale stići, da ispune onaj otvor.

Zapovijed je glasila, da korska rezerva, dakle naš bataljun, imade još isto popodne napredovati prema željezničkoj stanici Kaluš i zauzeti je. Kad se jedan od bataljunskih časnika usudio upozoriti, da bi za takvo poduzeće bila potrebna čitava pukovnija sa strojnim puškama, i da je smjer, kojim se misli napredovati, nespretan, budući da će u tom slučaju naša rojna pruga stajati okomito na rusku, odgovorilo je više zapovjedništvo: »Mi nijesmo zato ovdje, da dugo promišljavamo, već da

radimo, jer nas domovina zove, a tko brzo odlučuje, brzo polučuje. Zapovjed se imade smjesta provesti!«

Rado se tvrdi, da je čovjek za svaki svoj čin potpuno odgovoran, ako ga je počinio svijesno u normalnom stanju, to jest ako ga nije počinio u poremećenju uma, u potpunom pijanstvu ili nehotice. No imade i takvih slučajeva, za koje čovjek ne može biti odgovoran, pa zbili se oni u potpuno normalnom stanju počiniteljevu. To su momenti, koji stoje pred jakim utjecajem srdžbe. Čovjek imade osim ona dva osjećaja, koje i kod životinja nalazimo, ljubav i srdžbu, još i prezir, koji je za njega osobito karakterističan, a koji je najneopasniji. I ljubav je opasnija od ovoga, jer se lako može pretvoriti u srdžbu. Dakle najopasniji je osjećaj srdžba. Ona je opasna ne samo za okolicu već i za onoga, koji se nalazi u njezinoj vlasti. I jer moć srdžbe ne stoji samo do osjetljivosti onoga, koga srdžba obuzima — osjećaj pravde i nepravde odnosno istine i neistine —, već i do snage utjecaja, pod kojim srdžba nastaje, treba čin izveden pod utjecajem srdžbe prosuđivati prema snazi utjecaja. Taj utjecaj pak može biti tako jak, da doista nije opravdano, ako osudimo čovjeka, koji je stojeći pod njim počinio nedjelo.

Tko bi dakle bio mogao pozvati na odgovornost onoga od nas, koji bi bio smjesta ubio čovjeka bolesnih ambicija — čovjeka, koji bijaše protiv svakog prosuđivanja, koji se gradio poduzetnim i hrabrim, koji je domovinu dizao nada sve, a koji je sve to činio samo zato, da se dočepa priznanja i odlikovanja i jer se nije radilo o njegovu životu . . .?! Koliko li je u isti čas sjedjelo ovakvih bolesnih ambicija u gospodskim odajama s mekanim ćilimima na vezenim dušecima, po kavanama, gostionama s novinama u ruci čitajući posljednje vijesti: Na ruskoj fronti ništa novo — — —?!

— Zapovjed se imade smjesta provesti! —

Prije svega moradosmo prijeći preko rijeke Lomnice, i to spomenutim već drvenim mostom, koji stajaše pod ruskom topničkom vatrom. Po dva po tri prelažasmo trkom. Na drugoj strani blizu obale u vrbiku nalazila se kućica. Momak, koji se bio popeo na krov da vidi, gdje se nalaze Rusi, morao je smjesta sići, budući da su taneta iz ruskih pušaka upravo u krov gađala. Sakriveni vrbikom i kukuruzom mogli smo se mirno svrstati. Čitavi bataljun brojio je oko trista momaka, tako te je upravo smiješno bilo i pomisliti, da ćemo s tom malom četom bez strojnih pušaka, kojih je već dopodne bilo nekamo nestalo, moći zauzeti željezničku stanicu, koja bijaše sama po sebi dobro zaposjednuta, a lijevo i desno od nje bila su jaka odjeljenja razvijena u rojnu prugu. Prije nego stadosmo napredovati, zatraži naš zapovjednik dvije strojne puške od pukovnije, koja ležaše desno od nas na drugoj obali Lomnice. Međutim strojnih pušaka nijesmo mogli od naših susjeda dobiti, budući da su kod njih Rusi spremali navalu, pa su

ih sami nužno trebali. Vrijeme bijaše poodmaklo, što je osobito uznemirivalo gospodu, koja se nalažahu oko dva kilometra iza nas, jer su ponovno poslali glasnika, da smjesta započnemo napredovati. Opsovavši glasnika i onoga, koji ga je poslao, naredi naš zapovjednik da pođemo. I mi pođosmo.

Željeznička stanica bila je od nas oko dvije tisuće koraka udaljena, o ruskoj poziciji znali smo tek toliko, da se nalazi desno od nas i da nam prijeti opasnost od vatre s desnoga krila. Nada, da će nas vlastito topništvo poduprijeti, jačala nas je i bodrila u našem neizvjesnom i teškom stanju. Napredovasmo oko trista koraka i legosmo. S desnoga krila našega javljahu, da oveći dio Rusa nastoji obići naše krilo i pasti nam u leđa. A to je značilo, da im treba poslati u susret barem jedan vod momaka, da osujete njihovu namjeru. Ali odakle vod? Čitavi bataljun bio je razvijen osim male pričuve, koja bijaše određena za skrajnu nuždu. Jedan vod na desnom krilu dobije zapovijed, da otvori vatru u smjeru odjela, koji nas je nastojao obići. Na dani znak »napred!« pođosmo dalje. Od ruske se strane još uvijek ništa ne javljaše, niti top niti puška. Opet legosmo. Uto sa visine Zavoj, koja se nalazila desno iza nas, zatutnji top. Udaljenost mogaše biti kojih pet kilometara. Tane, koje je vrlo visoko iznad naših glava moralo letjeti, budući da se jedva čulo zviždanje, prasne upravo pred željezničkom stanicom, dakle prilično daleko pred nama.

— Eto naše artilerije! — oglasi se mali satnijski ordonans, koji je odvajkada slovio kao jedan od najrazboritijih. I svakome bijaše doista jasno, da je naša, budući da su taneta dolazila odostraga.

— Hvala Bogu! — oglasi se opet netko. — Sad nema straha, — nadodavši. Još nije bio izgovorio posljednjih riječi, kadno opet prozviždi topovsko tane, ali mnogo jače od prvoga. A to je značilo, da je mnogo niže proletjelo. I doista ovaj put se oblačić bio znatno približio. Još časak i opet proleti jedno, ali sada već sasvim nisko i prasne upravo pred nama.

— Što je to? To su ruski, — oglasi se opet mali satnijski ordonans.

— Ne može biti, — usprotivi se netko.

— To su naši, samo su prekratko uzeli, — potvrdi treći.

Uto zazviždi čitava salva šrapnela, koji se bezredno rasprskahu u vazduhu, jedni bliže drugi dalje, ali očito svi namijenjeni nama.

— Ruski, ruski! — oglasi se mali ordonans.

— Naprijed! — čulo se s lijeva i desna.

— Naprijed! — ponavljaše svaki; ali glas se više čuti nije mogao. Nasta zaglušno praskanje šrapnela i granata na sve strane.

— Naprijed! — ponavljaše svaki u sebi držeći grčevito pušku u ruci.

Strjelovitom brzinom rovahu granate rupe izbacajući čitave cente crne galicijske zemlje, kao da spremahu grobove mrtvima i ranjenima. Jedna

granata udari o tvrdu cestu, koja je ravno vodila k željezničkoj stanici, odbije se uz bjesomučan krik poput kakve nemani ostavivši iza sebe duboku brazdu i zamre. Salve slijeđahu jedna iza druge velikom brzinom prateći nas na svakom koraku, kod svake kretnje, kod svake pomisli. I dok pod nogama drhtaše tlo, u grudima zamirahu srca. Ovakve topovske vatre ne doživjesmo ni u jednom predašnjem boju. Nigdje se nije desilo, da bi nam protivnik pucao upravo u leđa, jer nigdje nijesmo imali tako loš smjer napredovanja kao ovdje, hvala bolesnoj ambiciji onih nedostojnih, koji su svojim dalekozorima promatrali ovu inače sasvim zabavnu igru.

Uto se oglasi s desne strane ruska strojna puška. Zasikta bezbroj sitnih taneta. Bez zapovijedi i bez znaka svi se bacismo instinktivno na zemlju. Taneta zujahu tako nisko iznad naših glava, da bi ih rukom bio mogao dohvatiti. I sa željezničke stanice oglasiše se puške. Naše se topništvo nije čitavo to vrijeme upravo ni jednim hicem javilo. Položaj bijaše neodrživ; ili izginuti do zadnjega čovjeka ili se predati. O jurišu nije bilo ni govora, premda smo se bili približili mjestimice na pedeset koraka, budući da nas je bilo premalo. Osim toga bijaše ruski jarak desno od ceste učvršćen žicama, pa je trebalo najprije te zapreke odstraniti, da se uzmogne jurišati. No zato smo bili brojem daleko preslabi. Isto tako ne mogosmo povući, jer bismo uzmičući otvorenim poljem bili još gore prošli.

Topovska taneta još uvijek razarahu i uništavahu. Osobito stradavaše ona momčad, koja iđaše lijevo i desno od ceste, budući da je rusko topništvo bilo u nju upucano. Rojna pruga postajala je sve rjeđom.

Santa Maria! — vrisnu netko u blizini očajnim krikom. Čitav oblak iskinute zemlje poleti u vis poprskavši nas... Napola viseći ležaše s donjim dijelom tijela u rupi čovjek bez nogu. U visini bedara otkinula ih granata. Tamno-crveni komadi raskinuta mesa, između kojih se poput snijega bijelila slomljena kost, provirivahu kroz razderane hlače. Lice čovjeka bilo je kao krpa blijedo, oči i usta zatvoreni. Talijan Pedri, koji bijaše dodijeljen našoj satniji, nije bio više među živima. S dopustom u džepu, da može posjetiti ženu i djecu u Trentinu, gdje je jednako bjesnio boj, legao je u grob, da nigda više ne vidi svojih... Granate još uvijek padahu.

Tko da opiše osjećaje u takvom času, kad ti je glava apsolutno prazna bez svake misli, kad ti se srce guši od silne navale krvi, a pluća jedva stignu, da tu i tamo malo uhvate zraka?! Nazvali mi te osjećaje kako mu drago — klonulost, slabost živaca, strah ili kukavština — sve jedno je, ali oni su tu i svatko ih ima, pa i najhrabriji. Da, i najhrabriji — jer ovo nije više borba protiv čovjeka, borba na šake, u kojoj jači i odvažniji pobjeđuje,

već je to borba protiv jedne od najstrašnijih naprava, što ih je igda mogao um čovječji izmisliti, protiv — bombe. Tu prestaje svaka hrabrost, jer tu prestaje i svaka borba. Od najsilnijih elemenata, kao što su vatra i voda, možeš se braniti, ali od modernog oružja ne, kad mu jednom dođeš na dohvat.

Izlaza tu nije bilo. To je svaki od nas znao. U to se stao od desne strane približavati jak odio ruske pješadije, koji je napredujući neprestano pucao nama u bok. U toj silnoj graji čuli su se poklici — Predajte se! — I doista skrajnji momci na desnom krilu, koji stajahu najbliže do ruske rojne pruge, položiše prvi oružje. Sve, što se nalazilo desno od ceste, dakle velik dio naše satnije, bi zarobljeno. Sedamdeset i šest ljudi, od toga tri časnika.

Ovako se svršio naš posljednji boj pod austrijskim vodstvom oko pet sati popodne jedanaesti srpnja 1917. I nije se najlošije svršio. Mogli smo znatno gore proći, da su se Rusi htjeli poslužiti svojim ratnim pravom. Trebali su tek ečtvrt sata produljiti paljbu i nitko živ ne bi bio izišao iz mjesta, koje stajaše u potpunoj vlasti njihova oružja. Ali oni to nijesu htjeli videći naše beznadno stanje. Nijesu htjeli uništavati živote ljudi, koji im nikako više nijesu mogli biti opasni. Ovako se rijetko postupa u ratu, jer čovjek je kao i zvijer, kad osjeti svoju premoć. No ima i tamo čovječnosti, koja osobito onda dolazi do izražaja, kada

umjetno raspaljena mržnja postigne svoj vrhunac, kad ljudi uvide, da nema većeg zvjerstva već ubijati nevina čovjeka, koji vrši tek zapovijed drugih, i kad uvide, da je sve to velika zabluda — veliko ludilo.

U ZAROBLJENIŠTVU.

Divna li osjećaja biti živ! Samo brže, što brže odanle, gdje si zauvijek mogao ostati ležati i — ne biti više živ. Izišao ti potpuno zdrav iz boja ili ranjen, pa i iznakažen — jednako ti je draga pomisao, da si živ. — »Ah dajte nam živjeti! Nosite nas, braćo, onamo, gdje imade dobrih i vještih ljudi, koji će nam pomoći, sašiti ranu, izvesti operaciju, naravnati kosti, uopće nešto učiniti, što je dobro. Brže, brže, dok nije prekasno! Boli su velike, vjerujte nam. Ali to ne smeta, mi ćemo šutjeti i trpjeti, mi ćemo vam se pokoravati kao robovi, mi ćemo gladovati i vama davati, mi ćemo vas obožavati, mi ćemo sve — samo nam pomozite! Brže, brže!« — Ovako vapi nezahvalno čovječje srce, kad je u tjeskobi.

Odmah iza kako položismo oružje, dođe mlad ruski časnik i naloži našim ljudima, sada zarobljenicima, da pokupe nas teže ranjene, koji ne mogasmo hodati, i da nas odnesu, kamo će ih voditi ruska patrula. No prije nego nas otpremiše, skinuše s nas sve, što je imalo bilo kakvu vrijednost. Osobito ure, dalekozore, knjižice, zemljopisne karte, pa i lisnice s novcima. Jednome od ranjenih htjedoše i nove cipele s nogu skinuti, no opazivši slomljenu mu nogu, pustiše ga u miru. A kad bi ih koji zamolio, da mu ovo ili ono ostave, odgovorili bi mu: »Čemu ti treba, golube? Sve ćeš dobiti u bolnici«. — Poput djece radovahu se najmanjoj sitnici, kao što je olovka, kutijica za duhan, bilježnica itd. Napokon nas oplijeniše do zadnje stvarce tješeći nas i milujući: »Ništa, ništa, dragi moj... Ti ne trebaš više ratovati... Rana je eto laka... Čim ozdraviš, poslat će te kući... A mi, mi moramo ostati ovdje. Nama sve to treba«.

Budući da nije bilo nikakovih nosila pri ruci, svezaše naši momci sve dvije po dvije puške komadima od raskinutih odijela, pričvrstiše za njih nepromoćno platno, što ga svaki momak sa sobom ima i — nosila bijahu gotova. Pođosmo.

Došavši iza ruske rojne pruge prvo, što nam upade u oči, bijahu upravo nepregledni odjeli ruskih pričuva i jedan veliki odio kozaka. Uzduž željezničke pruge, do koje smo bili međutim stigli, ležahu mnogi mrtvaci, većinom ruski. Tkogod bi nas sreo, zavirio bi u nosila i zapitao, koje smo narodnosti. Rus ne baš posve trijezan s bocom u jednoj a s hljebom u drugoj ruci zapita jednoga od ranjenika:

— Što si ti?... Nijemac?... Madžar?...

— Ne... ja sam Hrvat — odgovori ovaj.

— Mi smo Slavjani, — razjasni drugi.

— Slavjáne, Slavjáne! — usklikne Rus. — Pijte djeco! — I dade redom svakome gucnuti iz boce ljute rakije i po komadić hljeba. — Svi mi Slaveni braća smo, — nastavi žvačući hljeb. — A ima li u vas, braćo, kakva dobra ura? — odjednom zapita i stade nas pretraživati. Uvjerivši se, da nitko od nas nema ure, nasmiješi se i reče: Da, bijednici, ništa nemaju! — I udalji se.

Već se stao sumrak hvatati, kad se naša povorka zaustavila pred ulazom u seosko dvorište, nad kojim lepršaše zastavica crvenog križa. Dvorište bijaše puno puncato ranjenika, tako te jedva strpaše među njih nas petnaest ili šestnaest novih. Stariji posve obrijani sanitetski podčasnik pristupi s još jednim momkom, koji je držao oveću kutiju u ruci, i stane nas prevezivati. Svršivši taj posao, koji mu iđaše prilično brzo od ruke, ali koji je zato bio i prilično površno obavljen, zabilježi naša imena, pukovniju i domovinu, i stavi svakome u džep komadić papira, na kojem stajaše ime ranjenika i broj. Dadoše nam čaja, pravog ruskog čaja bez šećera i oveći komad crna, loše pečena hljeba. Pokriše nas slamom i odoše.

Međutim je nastala i noć — hladna, vlažna, neprijatna noć. Iz oblaka, koji su se poput guste magle gotovo na dohvat spustili bili, stade sipiti sitna kiša. Daleko negdje tutnjilo je kao grmljavina. O spavanju ne bijaše ni govora, što od bolova što od jaukanja i zapomaganja, koje ispunjavaše čitavo dvorište. Blizu ulaza ležaše čovjek sputanih ruku i nogu, koji je teško disao i stenjao. Govorahu, da je lud. U kasno doba noći prolažahu kraj našeg dvorišta veliki odjeli pješaka, konjanika i topnika. Svi su išli u smjeru onom, odakle smo bili došli. Rusi sigurno spremahu zorom veliku navalu. Prema jutru prestade kiša.

— Samo kad je opet dan, — uzdahne jedan od ranjenika i stane dozivati sanitetskog momka, koji se međutim do u kasno jutro nije nikako pokazao. Istom oko osam sati dođoše oba saniteta, onaj posve obrijani podčasnik i momak noseći kutiju.

— Što bi ti? — upita obrijani podčasnik momka, koji je već od rane zore zapomagao.

— Noga! — zastenje čovjek, u koga su bile obje noge slomljene.

Odgrnuvši slamu stane podčasnik ispravljati ranjeniku jednu nogu, koja se bila iskrivila očito radi slabog zavoja. Javljahu se i drugi moleći gotovo jecajući, da im se ovo ili ono popravi. Dobroćudni podčasnik, koji je bez riječi vršio svoju službu, obilazio je sad ovoga sad onoga.

Dva kozaka zaustave se na ulazu i promatrahu ranjenike i oko njih zaposlene sanitete. Jedan od njih, niska rasta, neobično velike glave sa šubarom na njoj, tamno-sive boje i debelih usana izdere se dubokim promuklim glasom na podčasnika, koji je upravo povezivao:

— No, ti si, kako vidim, vrlo marljiv čovjek ... Njeguješ ih kao da su naši ... Trebalo bi ih sve

postrijeljati! — reče i tresne karabinkom o zemlju. Ništa slavensko, ništa rusko nije bilo na tom pustom, naprasitom čovjeku.

Pošto smo bili popili malo čaja — ali sada sa šećerom —, stadoše nas nositi iz dvorišta na cestu, gdje već čekaše čitava povorka kola. Mi, koji smo posljednji došli, dođosmo i posljednji na red. Osamnaesta kola bila su naša. Trojicu teže ranjenih položiše na slamu straga, a ostali sjedoše sprijeda do kočijaša, staroga poljskoga židova. Kola bijahu premalena za tolike ranjenike, a konj, zapravo kljuse, koje je imalo s nama prevaliti zavojsko sedlo, bijaše odveć jadno, a da bi bilo moglo izvući toliki teret. U početku, dok je cesta išla ravno, vuklo je još nekako korakom, ali kad stigosmo do podnožja brda, stade i ni makac. Židov skoči s kola, priđe konju i počeše ga za uhom, dok je uz to neprestano nešto mrmljao u svom židovskom narječju. Zatim prihvati uzde i stane vući, ali jadno kljuse, kolikogod se naprezalo, ni da bi s mjesta. Dva laglje ranjena momka siđu s kola, da olakšaju konju teret, ali ni to ne pomože. Dok smo mi ovdje čekali, ostala povorka bila je već na vrhu brda praćena od austrijskog topništva šrapnelima. No doskora nestane i posljednjih kola s vidika iza visine.

Dugo čekasmo ovdje. Naš kočijaš ležao je pod grmom i spavao. Tko zna, što bismo bili dočekali, da slučajno ne naiđoše prazna kola od ruskoga trena, u koja su bila upregnuta dva jaka konja.

Zamolimo Rusa, koji je tjerao konje, da nam pomogne. Ovaj odmah stane i siđe. Premda se židov protivio, da upotrijebi njegove uzde, skine ih ruski vojnik, priveže rudo naših kola za svoja, sjedne natrag na svoje mjesto i potjera konje. Jake ove životinje zagreboše uz brdo i sa šalom izvukoše i svoja i naša kola i gospodara i nas i židova i njegovo kljuse, i to takvom brzinom, da austrijsko topništvo nije imalo vremena ni jednoga hica ispaliti.

Sunce se već stalo spuštati k zapadu, kad stigosmo u Zavoj. Lijevo i desno od ceste počivalo je nekoliko bataljuna vojnika, koji su upravo bili kod večere. Na mjestima, gdje još prije nekoliko dana stajahu austrijska skladišta sijena i živeža, sada su bila pusta garišta. Napokon se kola zaustave pred jednim šljivikom, u kojem ležaše daleko više od stotinu ranjenika u više redova poredanih. Mi i opet bijasmo zadnji. Skinuše nas i položiše k ostalima u travu. Tu se sastasmo s poznatima od naše pukovnije, koji su jednako stradali kao i mi. Zavoji kod većine ranjenika bijahu popustili, pa ih je trebalo ponoviti, pogotovo tamo, gdje su daščice bile poispadale. No zato nije bilo vremena te nije nipošto smetalo, da ti ranjenici s lošim zavojima još iste večeri pođu dalje na kolima put Majdana, gdje se nalazila pomična vojnička bolnica.

Odjednom se diže silan vjetar i nebo se za čas naoblači. Jedna od sanitetskih kola na dva točka

s platnenim krovom prevale se u jarak. Na sreću nije bio nitko u njima. Dva momka pođoše psujući da ih dignu. Međutim se stao dijeliti čaj, što je značilo, da ćemo doskora na put. Oko osam sati stavila se povorka u gibanje...

Vožnja je trajala do zore. Ispočetka smo se vozili cestom i bilo je prilično snošljivo, no poslije skrenusmo u šumu, ili da prikratimo put ili da ne smetamo beskrajnom trenu, koji je išao protivnim smjerom. Bilo kako mu drago, svakako bijaše ovaj put kroz šumu upravo sudbonosan za svakoga onoga, kojemu je radi teških rana bio neophodno potreban miran i tih prijevoz. Međutim se bila spustila kiša — neprestana gusta kiša, koja je upravo čitavu noć pljuštila.

Budući da je šumsko tlo bilo neravno i od silne kiše razmekšano, jasno je, da su se kola prolazeći jarcima i udubinama tako zasjekla u mekanu zemlju, te se nijesu više dala izvući. U takovom slučaju otpregnuli bi konje od drugih kola, da njima izvuku u blatu ugrezla. Sve bi se to zbivalo uz veliku graju, psovanje, nemilo udaranje životinja i bezobzirno turanje kola sad naprijed sad natrag, sad lijevo sad desno. Momak, komu polomljene noge nijesu bile dosta čvrsto povezane, upravo je rikao od boli. Dakako da se rad takvog tegotnog puta samo putovanje znatno produljilo.

Nedaleko Majdana nalazila se kraj ceste pomična bolnica. Bijaše to dug šator od nepromočiva platna. U samom šatoru razlilo se bilo čitavo more od blata. Sestra — prva ruska sestra — s visoko podvezanom suknjom u nezgrapnim vojničkim čizmama gazeći do glaženja po toj kaljuži obilazaše ranjenike nudeći im čaja, mlijeka i bijela kruha. Tu bi ranjenicima pružena prva važnija liječnička pomoć; tu biše izvedene najnužnije operacije i stavljeni čvrsti zavoji. Čim bi koji ranjenik bio povezan, smjesta bi ga položili na kola, koja već spremna čekahu za daljnji prijevoz.

Poslije podne stigosmo u neko selo nedaleko Stanislavova. Najgori je dio puta bio prevaljen. Odavle krenusmo automobilom u Stanislavov, gdje nas smjestiše u gimnazijskoj zgradi, dakako samo za kratko vrijeme. Liječnik u ruskom vojničkom odijelu iđaše od ranjenika do ranjenika čitajući na zavojima napisane datume i određivaše one, koje je trebalo nanovo povezati.

Nakon noćne kiše bila je nastala takva nesnosljiva sparina, da se u dvorani, u kojoj ležasmo, nije dalo disati, k tomu groznica, bolovi, jauk ranjenika...

Sanitetski vojnik, čovjek od kojih šezdeset godina sa sijedom bradom, rodom iz Sibirije, kako nam reče, klimajući sažalno glavom sagne se k nama, koji smo kraj vrata na podu ležali i progovori tugaljivim glasom: »Eto, čemu ta vojna?... Što će od toga biti?... Kad će to prestati?«

Zamolismo ga, da nam donese vode, što on odmah i učini. U dobroj namjeri, da nas rashladi,

uzme puna usta vode i stane nam štrcati u obraze, koji su bili užareni što od groznice što od vrućine.

Dva svećenika, katolički i pravoslavni, obilažahu bolesnike, da ih tješe i ispovijedaju. Trojica ili četvorica dadoše se ispovjediti.

Drugi dan spremaše se velik prijevoz željeznicom od Stanislavova do Černovica. Čitav dan otpremahu nas na željezničku stanicu, gdje smo ležeći na nosilima čekali na vlak. Nešto pred večer stadoše nas smještati u željeznička kola. Radi nestašice sanitetskih vlakova bila su preudešena kola za marvu tako, da je po prilici u visini od jednoga metra bio pričvršćen pod, koji je dijelio kola na dva tavana, gornji i donji. U takva je kola mogao stati dvostruki broj ljudi. Ranjenici, koji ne mogahu ni sjedjeti ni stajati, bijahu smješteni odozdo, ostali odozgo. Od Stanislavova do Černovica bit će jedva sto kilometara, no mi trebasmo čitavu noć, čitav dan i još pola noći, dok stigosmo u Černovice. Vrijeme nam prikraćivahu ruski vojnici svojim pripovijetkama i šalama. Osim nekolicine ranjenih velika većina ih bijaše zdravih — znak, da je disciplina carskog režima bila znatno popustila. Kad bi ovoga ili onoga tkogod zapitao, što mu je, odgovorio bi, da ga je granata zasula, dakako o rani nije bilo ni govora. Isto bi odgovarali i na upit liječnikov, koji se zadovoljavao s takovim odgovorom ne istražujući dalje. Tako je na jednoj većoj stanici, gdje smo stajali nekoliko sati, došao liječnik, da pregleda stanje

ranjenika i da izluči lako ranjene, koji mogahu ravno dalje u Rusiju, u Kijev, dok su teže ranjeni imali ostati u Černovicama.

— Što je vama? — zapita liječnik momka, rumena i zdrava po izgledu.

— Granata me zasula, — odgovori vojnik. — Prsa... — i upre prstom.

A Vama? — zapita drugoga jednako zdrava mladića.

— I mene granata, — odvrati ovaj.

— I u vas dakle... kontuzija, — potvrdi liječnik smrknuvši čelo.

— A Vi? — pogleda na trećega.

— Također kontuzija, gospodine doktore! — uzdahne treći.

— A Vi?... A Vi? — nastavi liječnik ispitivati ni ne pazeći, što mu tko odgovara.

— Kontuzija! — Kontuzija! — čulo se sa svih strana.

— Ah, užasno! — završi liječnik. — Vi svi ćete istim vlakom ravno do kijevskog punkta.

Punkt je vrsta sabirne postaje, obično uz stanicu, gdje su se tako dugo skupljali bolesnici i ranjenici, dok se od njih mogao sastaviti čitav vlak. Onda bi ih poslali dalje. Nerijetko se događalo, da je ranjenik na ovakvome punktu ili umro ili ozdravio, tako da uopće nije došao do bolnice.

Mnogo se govorilo o preuređenju vojske, o ravnopravnosti vojnika i časnika, dok je općenito mnijenje bilo, da ne treba vojne. Podčasnik čitaše

novine tumačeći ostalima, koji ga pozorno slušahu, stavak po stavak. Napokon se rastadosmo. Nas teže ranjene zadržaše u Černovicama, a one sa »kontuzijama« otpremiše na kijevski punkt.

U Černovicama ne ostadosmo dugo. S fronte naime dolažahu ozbiljne vijesti o uzmaku ruske vojske, radi čega je trebalo što prije isprazniti sve bolnice između Stanislavova i Černovica. I doista za dva dana dadoše nas otpremiti na punkt kod Sadagore, odakle smo imali krenuti put Kijeva.

Punkt kod Sadagore bijaše, može se reći, pravo remek-djelo u smislu ratne higijene. Ogromna ovisoka zgrada u obliku istokračna krsta sa četiri velika ulaza, čvrsto sagrađena od dvostrukih dasaka i s jednako solidnim krovom stajaše na suhom šljunkovitom tlu. Četiri omašne peći, svaka od njih na po jednom kraju bijahu već tada pripravljene za zimu. Do pet stotina bolesnika moglo je u tu lijepu »daščaru« još iz carskog vremena, koja očito bijaše tako besprikorno sagrađena većma radi cara i drugih visokih gostiju, koji svojedobno češće posjećivahu Černovice, već radi onih jadnika, koji su po drugim mjestima morali mjesece i mjesece proležati u vlažnim podrumima, tamnim hambarima i hladnim crkvama.

Dva dana čekasmo ovdje, dok se napunio »punkt« bolesnicima i ranjenicima, koji dolažahu s raznih strana. Treći dan nas spreme u željeznička kola, ali ne više u kola za marvu, već u prava pravcata sanitetska kola od ruskog crvenog križa.

Čistoća i dobra hrana bijahu doista dobre strane toga sanitetskog vlaka. Među ostalim vojnicima bilo je i ruskih časnika, većinom teško ranjenih. Mnogo se politiziralo, a najviše grdilo. Uvađanje Kerjenskijevog demokratizma nije se sviđalo ruskom časniku. Ukidanje iskazivanja počasti iz carskog vremena kao »Vaše blagorođe!«, uvađanje bratstva između časnika i momka loše djelovaše po njihovu mnijenju na disciplinu, koja se do tada sastojala tek u slijepoj pokornosti, a koja se tako reći preko noći trebala pretvoriti u disciplinu shvaćanja i razumijevanja. U glavnom se svi časnici slagahu u tom, da treba uvesti novu disciplinu, samo postepeno, jer da se ne može dopustiti, da momak zatraži od svoga pukovnika vatre, kako se to negdje dogodilo. A kad mu je pukovnik dao vatre, momak da je sio do njega i stao razgovarati. Kad ga je pukovnik na to upozorio, da to ne može biti, momak da je odgovorio: »Mi zajedno patimo, druže, mi treba zajedno da i uživamo.«

Naš vlak puzao je u potpunom smislu riječi. Činilo ti se, kao da se nijesi ni za pedalj pomaknuo, uvijek ona ista neizmjerna jednovita ruska ravnica. Zapuštena seoca, koja se rijetko tu i tamo u velikim razmacima pojavljivahu, sa svojim niskim musavim kućicama, koje pokrivahu nezgrapni slamnati krovovi, bez dvorišta, odnosno bez ograde — iz kuće ravno u polje — sjećahu na primitivnu kulturu iz prastarih vremena, koja nije imala

ništa zajedničko s onim modernim sanitetskim vlakom, u kojem smo se mi vozili. U neposrednoj gotovo neshvatljivoj blizini prastari i najnoviji vijek...

Kijevska vojnička bolnica nalazila se na jednom od najviših brežuljaka, između kojih se smjestio grad Kijev, i to u samoj »krjeposti« — tvrđavi. Ljeti bijahu bolesnici smješteni po barakama, koje su bile podignute na južnom obronku brda, odakle se mogao pregledati velik dio grada. Popodne, kad bi se limeni krovovi tih baraka tako usijali, da je bilo prosto nemoguće izdržati pod njima, iznijeli bi nas bolničari, dakako kad su bili dobro raspoloženi, pod sjenato drveće. Tu bi po čitave sate promatrali blistave kupole kijevskih crkvi, slušali njihova zvona, koja se čitav dan oglašivahu sad tu sad tamo svojim dosadnim gotovo pospanim zvucima. Nigdje se toliko na svijetu ne zvoni kao u Rusiji, a i nigdje na svijetu nema toliko crkvi kao tamo. Mjesto Koroče u kurskoj guberniji s petnaest tisuća žitelja ima preko četrdeset crkvi, dok je poslovično postalo za Moskvu, da imade »sorokasorok« — četrdeset puta četrdeset crkvi. Da, ruska crkva umjela je tijesno svezati carsku moć s božanskom voljom... Daleko iza čitavoga mora od kupola i krovova blistahu se zlatni tornjevi i tornjići znamenite kijevske »lavre«. To je samostan prvog reda. Tu se čuvaju, rekoše nam, moći nekog velikog sveca, koje sve mogu.... I praznovjeran je

ruski narod kao rijetko koji drugi. Naučili su ga tako, jer to pripada k apsolutizmu.

To nam je dakle bila jedina razbibriga. Inače sprovođasmo dane i noći gotovo bez riječi čekajući od jednog povezivanja do drugog, od jednog mučenja do drugog. Hrana ne bijaše tu baš loša, no promjena bi bila katkad dobro došla. Ali otkuda? — Novaca malo ili ništa, a uzajmiti ni od koga...

U našoj petoj »palati« — dvorani — bilo nas je oko trideset svih mogućih narodnosti. Svih trideset »ležaščih« to jest takovih, koji se ne mogu micati. Ob dan bilo nam je još nekako. Uvijek se našao netko, da ti štogod učini. Ali noću smo zlo prolazili. Premda su bili određeni bolničari, koji su imali u određeno vrijeme prigledati, obično nijesu nikako dolazili do u jutro. Kad bismo se komegod pritužili, odgovorio bi nam, da imade daleko lošijih bolnica. I to bijaše istina. Liječnik, rodom Velikorus, čovjek vrlo prijazan, koji bi se katkad pojavio, uvjeravaše nas, da se tu ne da ništa pomoći, budući da u bolnici imade više stotina bolesnika, a u svemu samo dva liječnika, jedan »fjelčer« — liječnik pomagač bez teoretske spreme — i nekoliko sestara. Ove ruske sestre bijahu osposobljene bolničarke, koje izuzevši operacije obavljahu često najteže nadasve odgovorne poslove liječničke. Liječnici su tek operacije izvodili.

Bolničari bili su većinom zarobljenici, kojima na čelu stajaše Rus »sanitar« s naslovom »starše« — stariji, pretpostavljeni. Ako si štogod trebao, imao si se obratiti na njega, koji je onda ostalima naređivao. Sam dakako nije obavljao nikakova posla. Ovakav »starše« bio je uopće iza liječnika prvi, a obzirom na zaposlenosst najveći gospodin u bolnici. Takav gospodin bio je i naš »starše«, čovjek na oko vrlo strog gotovo opasan, ali srcem jamačno jedan od najboljih ljudi u Rusiji. Budući da je rijetko dolazio u »palatu«, morali smo sve svoje molbe tačno držati na pameti, da ih u zgodno vrijeme iznesemo.

— Starše! Mi imamo ušiju, — oglasi se netko kod vratiju opazivši sanitara, koji je kao obično bio zaposlen brojanjem gunjeva. U bolnici bi naime svaki čas štogod nestalo, a narednik bijaše za svaki komad odgovoran. Najvećma je morao paziti na gunjeve, jer ti su se dali dobro unovčiti..

— Starše, oprostite! Mi imamo ušiju, — ponovi jače isti bolesnik.

— Sej čas, sej čas! (ovaj čas, odmah) — šapnu narednik mahnuvši rukom u znak, da ga ne smeta u poslu. Došavši do drugih vrata palate okrene se i zapita: »Što bi Vi?«

— Uši, uši! Starše..., — čuo se isti glas.

— Nije moguće, — uzvrati narednik zijevnuvši.

— Jest, jest! potvrde ostali.

— Ničevo! — naljuti se čovjek. — Ne smijete biti tako osjetljivi.

— Dajte nam čistih košulja, — čuo se opet isti glas kod vrata.

— Budet, budet. Zavtra, posljezavtra, — završi narednik i pođe k vratima.

— Ali sigurno! — još će netko.

— Horošo! (dobro) — utješi ga starše, otvori vrata i izađe uz običajan pozdrav: »Do svidanija!« — Dakako o čistim košuljama nije bilo ni govora.

Četiri ova izraza — sej čas — ničevo — budet — horošo — mogao si sto puta na dan čuti. To je najbolji znak duševnog raspoloženja ruskog čovjeka, koji je uvijek spreman na sporazum i pomirenje. I upravo u tom vječno pomirljivom raspoloženju leži slaba strana ruskoga značaja. Osim toga Rusi uvijek imadu dosta vremena, njima se nikada pravo ne žuri. Neizmjernost njihove »razbrosane« — razbacane — domovine, kako se oni rado izražavaju, u kojoj sunce gotovo i ne zalazi, kao da djeluje na njihovo duševno raspoloženje, njihovo shvaćanje, njihov nazor o životu. U njih se pojmovi o vremenu, prostoru i gibanju znatno razlikuje od istih pojmova kod drugih naroda, pogotovu nas malih. Vidi se to najbolje iz načina njihova izražavanja. Tako će na pr. za udaljenost, koja je po našem shvaćanju vrlo velika, reći, da je posve neznatna: »Ništa, malenkost, pet stotina vrsta.« — Ili: »Tako, tako, bit će oko dvadeset i četiri sata«. Što bi taj silni narod mogao s malo više otpornosti, dosljednosti i proračunivosti! —

— Svi zarobljenici imadu se otpremiti iz Kijeva. Tako je glasila jednoga dana zapovijed. Liječnik Velikorus tumačio nam je to tako, da vodstvo ruske vojske sprema ogromnu ofenzivu na centralne vlasti. Zato da će se povući do Kijeva, gdje će se čete pojačati, preinačiti, ratnim potrepštinama snabdjeti itd. itd., a onda... Da, to bijaše vruća ali isprazna želja ruske inteligencije, koja je u Nijemcima vidjela najveće neprijatelje ruskog naroda, a nije znala, da su joj saveznički Englezi, ako ne veći, a ono sigurno jednako veliki neprijatelji kao i Nijemci. Ruska inteligencija je zaboravljala, da su se ruska revolucionarna djela jednako tiskala u Engleskoj kao i u Njemačkoj kao i u Francuskoj. Ona tada još nije opazila, da njemački i engleski agenti ruju po Rusiji, jedni da zavade inteligenciju s narodom, drugi da uspiruju mržnju protiv dinastije i Nijemaca, s kojima je ova navodno simpatizirala. Ona, inteligencija, dala se zavoditi engleskim bataljunima, koji su putovali Rusijom. I napokon ona nije opazila, da engleska propaganda uspijeva kod nje, kod inteligencije, a njemačka kod naroda, kod radnika i seljaka; da Kerjenskoga trebaju Englezi, a Lenjina Nijemci, i da Englezi nikoga na svijetu ne drže ni svojim prijateljem ni neprijateljem, i da ne poznaju ni boga ni vraga, već da imadu jednu jedinu misao, jedno jedino božanstvo: suverenitet engleskoga naroda. Nijemci su mislili svladati Ruse i nadmudriti Engleze, ali su Englezi i nadmudrili i

svladali jedne i druge. Najstrašnije pak kod toga prošla je Rusija, koja je jednima i drugima vjerovala.

Polovicom mjeseca rujna nalazili smo se mi »vojnoplenije« — zarobljenici — na kijevskom punktu. Bio je to taman prostor određen za kojih stotinu ljudi. Zasad nas je bilo oko dvadeset, pa je trebalo čekati, dok se skupi još osamdeset drugih zarobljenika. Šest dana smo ovdje odležali čekajući. Hranu nam davaše ukrajinski gospojinski crveni krst. Zato je i bila hrana znatno bolja od one u državnoj bolnici. Osim propisne hrane donašahu nam ukrajinske (maloruske) gospoje voća i slatkiša, ali tako, da to nitko od vojne uprave nije smio opaziti.

— Sakrijte voće pod gunj, da tkogod od njih (Velikorusa) ne opazi... Ne smiju se zarobljenicima davati milodari... Mi smo Ukrajinke, i vi ste nam mili kao i naši. — Ovako bi govorile te gospođe žureći se, da ih tkogod ne zateče. Da, ukrajinska inteligencija mrzila je Velikoruse radi njihove bezobzirnosti u nacionalnom pogledu, što je dakako njihovim zajedničkim neprijateljima dobro došlo. Slobodna Ukrajina bijaše najveći ideal svakog Malorusa. Nasilna politika carskoga režima, čiji nosioci bijahu Velikorusi, omrazila je ove ne samo Malorusima i Fincima, već i Bjelorusima, koji su kasnije također tražili otcjepljenje. I tako je onaj brat, koji bijaše zvan, da veže braću

između sebe, sijao razdor između njih upropašćujući tako zajedničku im domovinu.

Napokon se skupilo toliko bolesnika, te se mogao složiti čitav »pojezd« — vlak —. Nitko nam nije znao kazati, hoćemo li u Moskvu, u Kursk ili kamo drugamo. Ovakovih tajni često nije nitko znao, pa ni oni, koji su za same prijevoze bili odgovorni. Nerijetko se desilo, da je vlak s ranjenicima putovao od grada do grada tako dugo, dok se konačno nije našlo mjesta za njih. Tako bijaše na primjer iz Kurska, gdje smo i mi bili poslije smješteni, otpremljen čitav vlak zarobljenika u Voronež. Za nekoliko se dana isti vlak s istim zarobljenicima vratio natrag, jer da u Voronežu nitko ni pojma nema o kakvom prijevozu i kad bi ih već htjeli tamo primiti, da nema mjesta . . .

U Kursku smo prošli tako reći sve bolnice. Najprije smo bili smješteni u sedamdeset i petoj, zatim u osamdesetoj, onda u sedamdeset i osmoj i napokon u sedamdeset i petoj. Od ovih bolnica jedna bijaše smještena u bogoslovskom seminaru, još najbolja, druga u gimnazijskoj zgradi, treća u tvornici piva. Osim toga nalazila se u Kursku još jedna privremena vojnička bolnica u bivšoj carskoj palači. Ova potonja bila je samo za ruske bolesnike. Mi ćemo se zaustaviti kod osamdesete bolnice u tvornici piva.

Naš »vosemdesjati hospitalj« nalazio se na obali rječice, koja teče pokraj grada Kurska. Bila je to zapuštena tvornica piva, koja više sjećaše

svojom vanjštinom na ruševinu već na zgradu, u kojoj obitavahu ljudi, i to sami bolesnici i ranjenici.

Tri su prostora bila određena za bolesnu i ranjenu momčad, i to u prizemlju, u prvom i drugom katu. U svemu bijaše nešto preko dvjesta kreveta, no to nije smetalo, da se smjesti u njih do trista bolesnika. A to je bilo samo tako moguće, da su od laglje bolesnih po trojica spavala na dva kreveta. Momci nijesu bili podijeljeni prema bolestima, već svi ležahu pomiješano bez obzira na bolest, ranjenici i bolesnici. Jedino je za tifozne bila određena u dvorištu sobica nedaleko mrtvačnice, koja bijaše dobro posjećivana. I dva luđaka smo imali, koji se slobodno kretahu po bolnici. Nas, koji smo posljednji došli, smjestiše najprije u prizemlju, a poslije u drugom katu. Prostor bijaše doduše velik, ali prenapunjen i mračan, tako te se u prosincu i siječnju mjesecu ob dan nije moglo čitati. Uzrok tome bijahu mali visoki prozorčići, koji su većinom bili polupani i papirom zalijepljeni. Jedina mala svjetiljka morala je za sve dostajati. Oko nje bi se sve skupilo, što je moglo hodati i gmizati, tako te za one, koji su bili prikovani za krevet, ne bi preostao ni tračak svijetla. I ta i onako loša rasvjeta ne bi dulje trajala od dva do tri sata večerom. Svjetiljka bi naime sama dogorjela, a onda bi nastala potpuna tama.

Velika limena peć, od koje je odvodna cijev za dim izlazila kroz jedan od onih malih prozorčića,

imala je tu prednost, da bi se brzo dala ugrijati, ali bi se isto tako brzo i ohladila. Zrak u tom prostoru bijaše često neopisiv. Mnogo ljudi, od kojih je velika većina pušila, zračenje nemoguće, isparivanje bolesnika, smrad od gnojnih rana, koje se radi nestašice sredstava ne mogahu dnevno zavijati — sve to morali su ljudi, kojima je čist zrak bio najpreči, udisati mjesece i mjesece.

I inače o kakvoj higijeni bolničkoj nije bilo ni govora. Našu »dvoranu« dijelila su od sobice za povezivanje vrata. Pred tim vratima, dakle s naše strane, nalazio se ogroman sanduk, u koji se bacahu stari gnojni zavoji i svakakvi drugi predmeti i otpaci. Taj sanduk bi se svaki drugi ili treći dan iznosio i ispraznio. Gamadi svake vrsti bijaše toliko, da je bilo nemoguće održati se čistim. Najgore prolažahu kod toga teško ranjeni, koji nijesu mogli sebi pomoći, tako te bi im se gamad zavukla pod zavoje, koji bi se istom svaki drugi ili treći dan skidali. Rublje bi se obično jedamput u mjesecu izmjenjivalo. Kome bi nečist dojadila, oprao bi košulju sebi sam, ako nije bio teže bolestan. I tako bijaše čitava naša »palata« danomice zavješena vlažnim na pola opranim rubljem. Kraj vratiju nalazila se čitava hrpa limenih tanjurića. Kad bi došao nov bolesnik, bolničar bi uzeo od te hrpe dva tanjurića, jedan bi stavio na stolić, a drugi pred krevet na pod...

Hrana se sastojala u toj bolnici od kupusove čorbe, komadića neprobavljiva mesa ili suhe ribe i ruske tarane. Ova potonja dakako bez masti.

Hljeb crn i loše pečen. Ako uzmemo još u obzir način pripremanja i nečistoću kao i to, da se ta hrana ponavljala u mjesecu trideset odnosno trideset i jedan put, koje čudo, da su ljudi slabije građe kraj svojih rana i bolesti prije ili kasnije morali podleći. Rijetko bi bio prošao dan, kad ne bi barem jednoga iznijeli u ponjavu umotana kao mrtvaca iz naše bolnice, ili »kuće umiranja«, kako smo je obično nazivali. I doista bijaše ispravno primijetio netko, da bi nad vratima te kuće umiranja trebalo staviti: Lasciate ogni speranza...

Kad bi se obratili na liječnika s pritužbom, odgovorio bi nam: »Nemam nikakva prava, golube moj!« — i pogladio bi bolesnika po licu. Liječnici su naime bili posve bespravni. Kao sve u Sovjetskoj Rusiji upravljale su se i bolnice sovjetima. Takav sovjet sastojaše se od bolničara, kuhara, slugu, radnika. Glavnu je riječ vodio kuhar. U sovjetu nije bilo ni liječnika ni sestara. Kad bi štogod zamolili kuhara, predsjednika sovjeta, odgovorio bi kratko i mrzovoljasto: »Mi smo svi braća«. Htio je reći, da svi moramo patiti. Katkada bi nam koja bolničarka donijela komadić bijela hljeba ili kolača, ali to se dakako rijetko dešavalo.

Dobro smo bili prošli na pravoslavni Uskrs, katoličkoga nijesmo ni »slavili«. Jedan od jačih bolesnika vratio se bio sa svoje šetnje na štakama

ispred bolnice punih džepova svega i svačega, a ponajviše tvrdo kuhanih jaja. Na upit otkuda mu to, odgovori: — Dali su mi Rusi, — i stane na očigled sviju nas da se gosti.

Sve što se moglo samo i micati, uhvati štake i pođe pred bolnicu. Tu se postavismo redomice. I doista nas prolaznici darivahu kolačima, jajima pa i novcem cjelujući nas u znak pomirbe na dan Hristova uskrsnuća.

Nešto bolje bilo nam je istom nakon posjeta švedskog konzula. Taj dobri čovjek ušavši u našu ogromnu dvoranu, koja je više priličila zapuštenoj staji već ljudskom stanu, tek je klimao glavom i ponavljao riječi: »Tu zar stanuju ljudi?!« — Od toga smo dana dobivali dva puta na tjedan mesa, katkada po koje jaje pa i bijela hljeba.

Koliko bi se muka izmučilo u toj kući stradanja i patnje! Mladi jedan poručnik — u Rusiji se tada nije pravila razlika između časnika i običnoga vojnika — patio je za desetoricu drugih. Tane mu bilo probilo zglob u boku. Kad ga donesoše, bio je još zdravih rumenih obraza, na kojima si mogao čitati sjetu i bol. Zglob se doskora upalio, a gnojenje se stalo širiti u trbušnu šupljinu. Čovjek je ležao nepomično kao saliven, jer bi mu svaka i najmanja kretnja prouzročila užasne boli. Nitko ga se nije smio ni dotaći, pa kad bi ga morali nositi na povezivanje, srsi bi te prolazili slušajući stenjanje i cvilenje nesretnog tog mladića. Čitav donji dio

tijela bio mu se zagnojio. Od zdrava i jaka momka nasta za dva tjedna pravi pravcati kostur, koji pokrivaše smežurana požutjela koža. Bilo je to neposredno pretvaranje živoga organizma u trulež. Od kreveta tog patnika dolazio je zadah, kakav se osjeća kod otvaranja svježa groba. Bolničari bi karbolom polijevali pod oko toga živoga groba, no zadah rastvaranja osjećao se po čitavom prostoru. Dan prije smrti kazivaše u pero jedva čujnim glasom posljednje misli i pozdrave svojima u domovini. Groznica popuštaše — znak obamiranja. Zadnji dan htjedoše ga bolničari kao obično nositi na povezivanje, ali im liječnik dade znak rukom, da ne treba... Isti dan popodne je umro. Umro je nakon strašnih patnja, a da sebi, kao i toliki drugi, nije nikada postao svijesnim zašto. Kako neznatni smo bili mi ostali s našim ranama i bolovima.

Tko da izbroji tolike teške slučajeve? Samo da spomenemo još jednog momka bosanca koji je nakon trinaestmjesečnog nepomičnog ležanja umro u oči našeg povratka u domovinu; ili onoga, koji se potrbuške ležeći gotovo tri mjeseca borio sa smrću; ili sve one, koji su doduše ostali na životu, ali bez nogu, bez ruku, bez vida, iznakažena lica itd.... Tko da ih izbroji?!

Dani prolažahu jednovito i tromo sa svojim vječno istim i dosadnim naličjem. Sva je promjena bila u tome, da je danas jedan umro od rane, sutra od sušice, prekosutra od pošaline itd., ali

uvijek ista smrt, iste boli, ista nestašica u svemu, ista pečal i ista težnja za oslobođenjem, za povratkom u domovinu. Godina dana bijaše prošla, godinu dana ni da bi jedne riječi od kuće... Napokon se približavao dan oslobođenja.

Bilo je to u vrijeme, kad su bjesnili bojevi između Velikorusa i Ukrajinaca na međi kurske gubernije. Žitelji te gubernije naime dobrim su dijelom Malorusi, no Sovjetska se Rusija odlučno protivila tome, da grad Kursk s okolicom pripadne Ukrajini. I tako su se nedaleko Kurska vodili bojevi o posjed toga grada, koji je stanovništvom svojim, kako su Velikorusi tvrdili, više velikoruski već ukrajinski. — Bilo je to u vrijeme, kad se odnošaji u samoj crvenoj armiji još ne bijahu sredili, kad je vojnik napustio frontu, kadgod mu se prohtjelo, kad se trgovalo sa strojnim puškama, kad je bolničar zapovijedao liječniku. Otkada se naime Kerjenskijeva građanska republika pretvorila bila — u mjesecu prosincu 1917. — u »Sovjet radničkih, vojničkih i seljačkih poslanika«, mnoge su gubernije igrale ulogu neke vrste samostalnih sovjeta, pa je trebalo još mnogo vremena, dok je crvena armija s mornarima na čelu uvela kakav takav red u taj kaos od sovjeta i sovjetića. Tako su mornari morali gdjekoji odio crvene armije oružjem prisiliti na pokornost. Tako se morala i posada od Kurska pokoriti pozivu mornara, koji su se bili zagrozili opsadom navijestivši je s nekoliko šrapnela, od kojih se jedan bio rasprsnuo pred

našom bolnicom. — Bilo je to u vrijeme uličnih bojeva i vječnoga puškaranja.

Nakon mnogog pripremanja i odgađanja napokon pristade Sovjet na prijedlog švedskog konzulata, da se sedamdeset i trojici invalida zarobljene neprijateljske momčadi dopusti povratak u domovinu — dne peti srpnja 1918.

Premda smo jedva dočekali taj dan, opet nam se teško bilo rastati s Rusijom, s domovinom najplemenitijeg, a možda upravo zato i najnesretnijeg naroda, s domovinom velikih neostvarivih ideja, s domovinom prave nepomućene čovječnosti i ljubavi, s domovinom Tolstoja i Dostojevskoga. Sve narodnosti od Hamburga do Carigrada bile su zastupane u toj povorci od sedamdeset i tri sakata čovjeka, ali nije bilo nijednoga među njima, u čijem oku nije zasjala suza kod posljednjih riječi dr. Nesterjenka, što ih je drhtavim glasom jedva izgovarao: »Pišite nam, pišite!«

Da, dobri su nam bili ti ruski ljudi. Brat bratu ne bi mogao bolji biti. Malo su nam doduše dali, malo pomogli — nije bilo ni moguće, takve su bile prilike —, ali su nam dali srce svoje, dali su nam ono, što nas je krijepilo u duševnom smislu. Dijelili su s nama i zlo i dobro. Gledajući nas, gdje patimo, i sami su patili, a radovali se, kad bi boli popustile. Da, prava slavenska ćud, slavenska i — ruska.

Naš vlak, u kojem su bila svega četiri zdrava normalna čovjeka (dvojica kod stroja, vlakovođa

i bolničar) bio je stigao na granicu velikoruskoukrajinsku. Bojevi još uvijek trajahu. Približivši se na kilometar rojnoj pruzi, zaustavi nas oveći dio ruske momčadi. Kad su nas sve redom pretražili i uvjerili se, da ništa sa sobom nemamo, što bi bilo od vrijednosti, pustiše nas dalje. Vlak je prelazio pojas između obih rojnih pruga vrlo polaganim tempom. Došavši do protivničke linije, zaustavi nas opet patrula, ali sad ne više ruska već njemačka. Nijemci se tada s Ukrajincima borahu protiv Velikorusa.

Još isti dan stigosmo oko jedanaest sati noću u Konotop, oveće trgovište, koje se nalazi na pruzi Moskva—Kijev. U Konotopu nitko živ nije ni pojma imao o kakvom sanitetskom vlaku s invalidima, koji se vraćaju iz Rusije. Čitavi dan ne bijasmo ništa okusili. Međutim brzojavi glavar postaje u obližnje selo, gdje se nalazila njemačka pomična bolnica, da su iz Rusije stigla sedamdeset i tri invalida, koje treba gdjegod smjestiti, budući da vlakovođa ruskog sanitetskog vlaka imade nalog, da ne smije dalje voziti od prve postaje iza granice i da se imade smjesta natrag vratiti.

Ne bijaše prošlo ni pola sata, kadno dojuri čitava povorka automobila... Oko dva sata iza ponoći bili smo okupani, preobučeni, nasićeni i u krevete spremljeni... Neopisiv bijaše osjećaj čistoće, zasićenosti i udobnosti nakon godine dana teška stradanja. Njemački vojnički liječnik, čovjek brzih gotovo nervoznih kretnja, s hladnim

izražajen. na licu, bez riječi stupi sa svojim pisarom u sobu i jednim pogledom omjerivši čitavu družbu zapita prvoga:

— Vaše ime?... Odakle?... Ranjeni? —

Sjutradan u jutru donesoše nam naša već raskužena odijela, a popodne nas i opet u automobilima otpremiše na stanicu, gdje nas već čekaše vlak za Kijev... Da, takva je njemačka disciplina.

Iz Kijeva krenusmo put Cholma na galicijskoj granici, kamo stigosmo nakon četrnaestdnevnog putovanja. Tu nas razdijeliše prema zemljama i pokrajinama te nas nakon osamdnevne karantene poslaše u domovinu.

Već u Cholmu opazismo, da se mnogo toga bilo za našeg odsuća promijenilo, a pogotovu upadaše u oči, da se javno govorilo o lošem stanju austrijske vojske i države uopće. Temelji trule Monarhije bijahu u raspadanju. I doista tri mjeseca iza toga dođe željno očekivano oslobođenje. Da, oslobođenje u političkom smislu! Hoće li pak kadgod doći do pravog potpunog oslobođenja, koje je jedino dostojno čovječanstva — do oslobođenja srca i uma u čisto kulturnom smislu, kad čovjek ne će više biti čovjeku vuk otimljući jedan drugomu u ime nekih ideala slobodu i pravo na život samo zato, jer je jači i lukaviji — tko to zna?!